Erkin ARİZ
KİTAPLIĞI
Kitap No:

En Eski Türkçenin İzlerinde
Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde
Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim
İncelemelerinin Aydınlattığı Gerçekler

Simurg 46
Dil ve Edebiyat 7

9757172464

En Eski Türkçenin İzlerinde
Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde
Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim
İncelemelerinin Aydınlattığı Gerçekler

Doğan Aksan

I. Baskı, İstanbul 2000

Yayın Yönetmeni Mehmet Ölmez
Kapak 2 Tasarım / Mehmet Ulusel - Erol Egemen
Baskı Mas Matbaacılık AŞ

© 2000 Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Hasnun Galip Sokağı 2 AB Beyoğlu 80060 İSTANBUL
00 90 (212) 292 27 12; Faks 00 90 (212) 292 27 13
simurgkitabevi@superonline.com

Doğan Aksan

En Eski Türkçenin İzlerinde
Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde
Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim
İncelemelerinin Aydınlattığı Gerçekler

Erkin ARİZ
KİTAPLIĞI
Kitap No:

simurg

İstanbul 2000

Doğan Aksan: 1929'da İzmir'de doğan D. Aksan 1948'de Ankara Atatürk Lisesi'ni, 1952'de de Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirmiştir. 1954'te aynı fakültede asistan olarak çalışmaya başlayan D. Aksan, *Yabancı Dillerle Türkçe Arasında Anlam Benzerliği ve Alışverişi* adlı çalışmasıyla doktor (1958), *Genel Dilbilim Yönünden Halk Etimolojisi ve Türkçedeki Örnekleri* adlı çalışmasıyla doçent (1964), *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi* adlı çalışmasıyla da profesör (1972) olmuştur. D. Aksan Türkiye'deki görevlerinin dışında değişik aralıklarla Almanya'da araştırmacı ve konuk öğretim üyesi olarak bulunmuştur. Türkiye'de ise Ankara Üniversitesi'nde sonradan bölüme dönüşecek olan dilbilimi anabilim dalının kuruluşunu gerçekleştirmiş ve emekli olana değin aynı zamanda bölüm başkanı olarak bulunduğu görevi sırasında dilbilimi ile Türk dili araştırmalarının örtüşmesi yönünde önemli bir çaba sarfetmiştir. Bu görevlerinin yanı sıra 1983'e değin görev yaptığı Türk Dil Kurumu'nda Türk dilbilgisinin tamamlanmasına yönelik kitap çalışmalarını yönlendirmiştir.

Çalışmalarını daha çok anlambilimi ve Türk anlambilimi üzerinde yoğunlaştıran D. Aksan eski Türk yazıtlarında yer alan soyut ve somut kavramları ölçü alarak Türkçenin yaşı sorunuyla ilgilenmiş, bu konuda değişik toplantılarda bildiriler sunmuştur. Türkçenin sözvarlığı konusuna da eğilen Aksan, yakın zamanda konunun elkitabı niteliğinde olan *Türkçenin Sözvarlığı* adlı çalışmasını yayımlamıştır.

Bilim adamı kimliğinin yanı sıra edebiyatçı yönü de bulunan Aksan'ın yaşamı ve yapıtları hakkında ayrıntılı bilgi, adına hazırlanan armağanda yer almaktadır (*Doğan Aksan Armağanı*, yay. haz. Kamile İmer, Leyla Subaşı Uzun, A. Ö. DTCF yay., Ankara 1998).

Kitapları: *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle)*, Ankara 1971; *Tartışılan Sözcükler ve Özleştirme Sorunu*, Ankara 1976; *Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilimi*, I-III, Ankara 1977-1982; *Türkçenin Gücü*, Ankara 1987; *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*, Ankara 1993; *Türkçenin Sözvarlığı*, Ankara 1996; *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara 1998. Anılan kitapların çoğunun birden fazla baskısı bulunup yukarıda yalnızca ilk baskıları belirtilmiştir.

DİZİNLER

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7
KISALTMALAR, KAYNAK KISALTMALARI 9
0. GİRİŞ 13
01. Türk Dilinin En Eski Dönemleri Konusunda Bildiklerimizin Sınırlılığı 13
02. Yazıtlar Dönemi Tarihine Kısa Bir Bakış 17
03. Türkçenin Eldeki En Eski Ürünleri Olan Yazıtlar ve Önemleri - En Eski Türk Yazısı Üzerine - Yenisey Yazıtları Üzerine 20
04. Kitapta Yararlanılan Ölçütler ve Yöntem 30

1. ORHUN ve YENİSEY YAZITLARININ SÖZVARLIĞI ÜZERİNE SAPTAMALAR 35
1.1. Orhun ve Yenisey Yazıtlarında Soyut Kavramların Zenginliği - Yenisey Yazıtlarında Soyut Kavramlar 45
1.2. Somut Kavramlara Kısa Bir Bakış 65
1.3. Eşanlamlılık 67
1.4. Çokanlamlılık 76
1.5. "İleri Öğeler" 86
1.6. Deyimler, Atasözleri, İkilemeler 94

2. YAZITLARDA YAZIN DİLİ (EDEBİ DİL) ÖZELLİKLERİ - SANATLI VE ETKİLEYİCİ ANLATIMLAR 103
2.1. Yazıtlarda Sanatlı Anlatım Örnekleri 107
2.2. Karşıt Kavramlardan Yararlanma (Karşıtlama) 114
2.3. Bir Anlatım Ustalığı: Yinelemeler - "Parallelismus" - Sorulu Yineleme 117
2.4. Yazıtlarda Benzetme ve Aktarmalar 127

3. DEĞERLENDİRME 135
SONUÇ 142
KAYNAKÇA 143

DİZİNLER
1. Sözvarlığı Dizini 151
2. Dilbilim Kavramları Dizini 159

Ablam Nihal Aksan'ın

değerli anısına...

ÖNSÖZ

Bilindiği gibi, Türk dilinin ve yazınının en eski ürünleri, VIII. yüzyıldan kalma Orhun ve onlardan daha eski olduğu anlaşılan Yenisey yazıtlarıdır. Altayist ve Türkologların bütün çalışmaları, bu yazıtlar öncesini aydınlatabilecek, herkesçe benimsenen sonuçlar vermiş değildir. Bir bölümü dile dönüşmüş çok sayıdaki Türk lehçelerinde yazılmış başka metinler de bulunmadığı için, önceki dönemlere ait bilgileri ancak yazıtlara ve aynı dönemde ve sonrasında kaleme alınmış Uygur belgelerinden çıkaracağımız ipuçlarına dayanarak elde etmek, Köktürk dönemi öncesinin sözvarlığını böylece aydınlatmak olanağı bulunmaktadır.

Türkçemiz üzerinde, dilbilim verileri ve yöntemlerinin ışığı altında, uzun bir süre, karınca kararınca çalışan bir dilci olarak anadilimizin, yazıtlardan daha ne kadar geriye götürülebileceği konusuna eğildim. Daha önce yayımlanan 10 bildiri ve yazımda (Kaynakçaya bkz.), aynı zamanda, Türkçenin yazıtlarda sanatlı, güçlü bir dil görünümünde olduğunu, bu niteliğiyle bir yazın dili, bir "edebi dil" sayılması gerektiğini belirtiyor, birtakım biçim ve anlam özelliklerine, bulduğum ölçütlere dayanarak bu dilin eskiliğini ve gelişmişliğini ortaya koymaya çalışıyordum.

Son yıllarda Yenisey yazıtlarına da eğilip Orhun yazıtları üzerinde yeniden durarak yeni örneklerle yargı ve gözlemlerimi pekiştirme olanağını buldum. Gerek önceki yazılarımdan, gerekse Uygur ve Karahanlı dönemi yapıtlarında gördüğüm sözvarlığı özelliklerinden yararlanarak bu kitapta en eski Türkçenin "bilinmezler denizi" saydığım tarihine doğru giderek bu dönemi ufak ufak mum ışıklarıyla, elden geldiğince aydınlatmaya çalıştım.

Kitabımızın I. bölümünde değinileceği gibi, Avrupalı Türkologlar arasında, elimizdeki yazıtlara dayanarak Türkçenin o dönemde gelişmemiş, yazı diline dönüşmemiş, ancak konuşma dili olarak

kullanılan bir dil olduğu yolunda görüşler vardır ki, bu doğrultudaki yargılar büyük bir yanlışı işaret etmektedir.

Bu çalışmamızda, eski incelemelerimizden sonraki yayınlardan da yararlanılarak yeni değerlendirmelere gidilmiş, bu en eski Türkçe ürünlerinin yazın değeri ve biçem özellikleri üzerinde durularak dilimizin yazıtlar dönemindeki zenginliği, bir yazın dili niteliği taşıyıp taşımadığı ve o dönemden daha ne kadar eskiye götürülebileceği üzerinde durulmuştur.

Bir dilbilimci olarak eğildiğimiz yazıtlardan örnekler verilirken, bu alanda büyük emeği geçen *Talât Tekin*'in yayınlarındaki metinler temel alınmış, ancak *Orhon*, *Türük*, *Tunyukuk* gibi okuyuşlarla kimi açıklamalarda kişisel tercihimize yer verilmiştir. Yenisey yazıtlarından alıntılarda *Vasil'yev*, *Kormuşin* ve kimi metinleri yayımlayan *Talât Tekin*'in çalışmalarından yararlanılmıştır.

Konu üzerindeki yayınların sağlanmasında yardımlarını gördüğüm Doç. Dr. Mehmet Ölmez'e, Prof. Dr. Mustafa Canpolat'a ve Bn. Prof. Dr. İsenbike Togan'a burada, şükranlarımı bildirmek isterim.

Bu kitap, Türkçe'nin incelenmesine katkıda bulunabilmişse, bu, yazarının mutluluğu olacaktır.

D.A.

Ankara, Ağustos 1999

KISALTMALAR

a.a.	aynı anlamda
Alm.	Almanca
Ar.	Arapça
a.y.	aynı yer
bkz.	bakınız
Far.	Farsça
Fr.	Fransızca
İng.	İngilizce
krş.	karşılaştırınız
Lat.	Latince
s.g.y.	sözü geçen yazı
Yun.	Yunanca

KAYNAK KISALTMALARI

Alt. Gr.	*Gabain*, A. von (1974), Alttürkische Grammatik, 3. Auflage, Wiesbaden.
A. Y.	*Çagatay*, S. (1945), Altun Yaruk'tan İki Parça, Ankara. (I. Kitap, 1-24; X. Kitap, 607-644)
A.Y. III=5	*Ölmez*, M. (1991), Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm) <Suvarnaprabhâsasûtra>, Ankara
Clauson	*Clauson*, S.G. (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford.
BK	Bilge Kagan yazıtı
Derl. S.	Derleme Sözlüğü (1963-1982), 12 cilt, yayımlayan: Türk Dil Kurumu, Ankara
Divan	Atalay, B. (1939-1943), Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, 3 cilt ve Dizin cildi, Ankara.
Hs. Ts.	*Gabain*, A. von (1935), Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs. I. Bruchstücke des 5.

	Kapitels, Berlin; Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie, Berlin.
Hs.Ts.X.	*Tezcan*, S. (1975), Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm (Basılmamış doçentlik tezi), Ankara
İhe H.	İhe Hüşötü yazıtı.
Kut. Bil.	Arat, R. R. (1947), Kutadgu Bilig I: Metin, İstanbul.
K.T.	Kül Tigin yazıtı.
Ongin	Ongin yazıtı
Orkun	Orkun, H.N. (1936-1941), Eski Türk Yazıtları, 4 cilt, İstanbul.
P.P.Kal.	Pelliot, P. (1914), La version ouigoure de l'histoire des princes Kalyāṇamkara et Pāpaṃkara: T'oung-pao, Leiden, s. 225-272.
Radloff	Radloff, W. (1893-1911), Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, 4 cilt, Petersburg.
Rb.	Röhrborn, K. (1977-1988), Uigurisches Wörterbuch, 4 fasikül, Wiesbaden.
Tar. S.	Tarama Sözlüğü (1963-1977) (XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tarama Sözlüğü), 8 cilt, yayımlayan Türk Dil Kurumu, Ankara.
T.T.	Bang, W.-A. von Gabain (1929-1931), Türkische Turfan-Texte I-V, analitischer Index; Bang, W.-A. von Gabain - G.R. Rachmati (1934) VI; Gabain, A. von (1954) VIII, Berlin.
Tony.	Tonyukuk yazıtı.
UII	Müller, F.W.K. (1911), Uigurica II, Berlin.
U Sp.	Radloff, W. (1928), Uigurische Spachdenkmäler. Yayımlayan: S. Malov, Leningrad.
Uyg. S.	Caferoğlu, A. (1968), Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul.

0. GİRİŞ

0.1. Türk Dilinin En Eski Dönemleri Konusunda Bildiklerimizin Sınırlılığı

Türk dilinin Yenisey ve Orhun yazıtları öncesine ait bilgimiz hemen hemen yok gibidir. Bir köken birliğine yönelen ve XVIII. yüzyıldan başlayarak, Türkçenin "*Ural-Altay dilleri*" adı verilen geniş bir diller grubu içinde Fin, Macar, Mançu-Tunguz dilleriyle birlikte yer alması gerektiği yolunda gelişen görüş ve varsayımlar zamanla yavaş yavaş terkedilmiştir. XIX. Yüzyılın ortalarından başlayarak Fin bilgini Castrén'in ve başka araştırıcıların çalışmalarıyla Türkçenin, çeşitli özellikleri ve kimi açılardan görülen benzerlikler nedeniyle Moğol, Mançu-Tunguz dilleriyle birlikte "*Altay dilleri*" adı altında ele alınarak incelenmesi yoluna gidilmiş olup bu çalışmalar günümüzde de sürdürülmektedir. Hatta "*Altayistik*" adı altında bir alan oluşmuş olup bu alanda her yıl kurultaylar düzenleyen bir bilimsel kuruluş da (Permanent International Altaistic Conference = PIAC) vardır. Ancak, kimi bilginlerin Kore ve Japon dillerini de kattıkları "Altay dilleri" kavramına son 30-40 yıl içinde Clauson, Doerfer gibi araştırıcılar tarafından karşı çıkılmış, bu diller arasında bir akrabalığın değil, kültürel ilişkilerin doğurduğu dil alışverişlerinin sözkonusu olduğu ileri sürülmüştür.Türkçenin yazıtlar öncesindeki durumunu, kimi araştırıcıların *Ana Türkçe, Ön Türkçe, İlk Türkçe* (proto-turkic) adını verdikleri dönemi aydınlatmaya yönelik olarak Türkolog ve Altayistlerin çalışmaları da herkesçe benimsenecek sonuçlar vermiş değildir. Ancak, yüzyılımızın ikinci yarısında ilginç gelişmeler olduğunu da belirtmek gereklidir. Ünlü Türkolog Doerfer'in çalışmaları ve 1968'de gerçekleşen bilimsel gezisiyle aydınlatılan, İran'da konuşulan Ḫalaç Türkçesi, yazıtlar dönemiyle, özellikle, sözvarlığındaki kimi öğeler bakımından ilginç benzerlikler göstermektedir. Örneğin Doerfer'in araştırma raporunu içeren kitabının sözlüğünde (1971: 289-311) yer alan *sub* 'su', *koń*

'koyun', *ilgerü* 'önce' *ü* (ya da *ū*) 'uyku' gibi Ḫalaççа sözcükler bunlar arasındadır. Öte yandan aynı bilgin, Orhun yazıtlarının dilini "En Eski Oğuzca"nın ürünleri olarak görmekte ve bu dilin "kuşkusuz, belli ölçüde [Çuvaşça ve belki de Ḫalaççа dışında] bütün Türk dillerinin atası" saymaktadır (1976: 82).

Burada özellikle belirtmek istediğimiz, Türkçenin —tıpkı Latince gibi— birçok lehçe ve dil doğuran bir *ana dil* olduğudur. Ancak bu çok eski, çok yaygın ve güçlü dilin en eski dönemlerine gidebilmek için Ortaasyada yeni yeni kazılarının yapılması, yeni belgelerin ortaya çıkması gerekmektedir. Bugün elimizde, tarihte önemli roller oynadıkları bilinen Avrupa ve özellikle, birçok tarihçinin Köktürklerle bağlantısını kabul ettikleri Asya Hunlarının konuştukları dili aydınlatacak yeterli bilgi ve belge bulunmamaktadır.[1] Ancak 1969 yılında, Kazakistan'da Issık gölü yakınında bulunarak açılan *Esik* kurganı, bu doğrultuda ilginç ve önemli bir gelişmeyi göstermektedir. Bu kurgandan çıkarılan, giysileri ve zırhı altın kaplamalı cesedin ve yanında bulunan 4000 kadar ufak tefek eşyanın Hun mezarlarındaki benzerleriyle olan yakınlığı dikkati çekmiştir (Bu konuda geniş bilgi için bkz. N. Diyarbekirli, 1973: 291-304). Daha da ilginç olan yön, yapılan radyokarbon çözümlemeleriyle bu cesedin aşağı yukarı İ.Ö. V.-IV. Yüzyıllarda yaşamış bir gence ait olduğunun saptanması ve oradaki bir gümüş çanak üzerinde, Köktürk harflerinin ilkel biçimleri olduğu ileri sürülen 26 harflik bir yazının bulunmasıdır.[2] Bugüne değin bu yazının çözümlenmesine ilişkin çalışmalar ve değişik okumalar bizce, tatmin edici bir sonuç vermiş değildir.[3] Ancak metin üzerinde kendi incelemelerimiz, bu 26 harf-

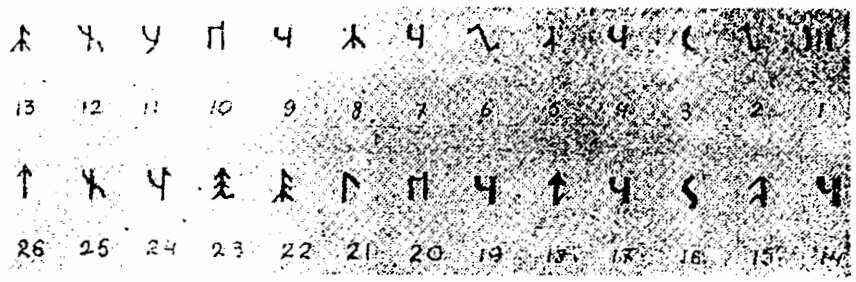
---

1 Yüzyılımızın başlarından beri, Çin yazısıyla yazılmış 10 hecelik Hunca bir beyit üzerinde çeşitli bilginlerce durulmuştur. Bu konuda bilgi ve beyti yeniden çözümleyen Talât Tekin'in yorumları için bkz. Tekin, 1993.

2 K. A. Akişev, aşağıda değineceğimiz çalışmasında harf sayısını 28 olarak kabul etimştir.

3 Esik kurganında bulunan çanak üzerinde Kazak bilginlerinin çözümleme

ten, birkaçı dışındakilerin Yenisey ve Orhun yazıtlarındaki abeceyle bir yakınlık, eşlik gösterdiğine bizi inandırmıştır. Bu da İ.Ö. V-IV. Yüzyıla tarihlenen bu küçük yazı parçasının, Yenisey ve Orhun yazısının geçmişinin çok daha gerilere götürülebileceğini ortaya koyması ve bu abecenin pek çok Türk boy ve ulusu tarafından kullanılmış olduğunu düşündürmesi bakımından önemlidir.

1. R.: Esik kurganında bulunan kısa yazının Olcas Süleymenov tarafından harfleri numaralanmış biçimi (*Kazak Edebiyeti gazetesi*, 25 Eylül 1970 sayısı, s. 3)

Burada değinmeden geçemeyeceğimizi düşündüğümüz bir gelişme dünyadaki en eski dil ürünleri olan ve 5500 yıl öncesinden bize kadar ulaşan belgelerin sahibi Sümerlerin konuştukları Sümerce ile Türkçe arasındaki yakınlıkları ortaya koyan çalışmalardır. XIX. Yüzyıldan beri değişik yabancı bilginlerin, bu iki dilin sözvarlığı arasında saptadıkları benzerlikler, bu konu üzerinde öteden

---

denemeleri arasında Olcas Süleymenov'un yayını (*Kazak Edebiyeti gazetesi* 25 Eylül 1970 sayısı, s. 1;3), K. A. Akişev'in kurganı tanıtan ve yazıya değinen kitabı (*Kurgan İssık*, Moskva, 1978) vardır. O. Süleymenov bu satırları "Ḫan uya üç otuzı (da) yok boltı, utıgsı tozilti" (Han oğlu yirmi üçte (yaşında) yok oldu, adı yok oldu) biçiminde okumuş ve Kazakçasını vermiştir (Bkz. 1. Resim). Bizde Melih Erçin (1981: 225-233) Çeşitli alfabelerle Köktürk alfabelerini karşılaştırdığı bildirisinin ekinde Akişev gibi, bambaşka bir çözümleme getirmiştir. Bize göre, bu yazıyı Yenisey-Orhun alfabesindeki ses değerleriyle çözümlemek sağlam bir sonuç vermemektedir. Ancak yeni dil ürünlerinin bulunması, karanlık noktaları aydınlatabilecektir.

beri duran Osman Nedim Tuna'nın çalışmalarıyla daha ileri bir düzeye çıkartılmıştır.[4] İki dilin sözvarlıkları arasındaki yakınlıkları birtakım ses denklikleriyle ortaya koyan Tuna'nın verdiği örneklerden, hem ses, hem de anlam yakınlıklarını gösteren birkaçını aktarmak istiyoruz:

Sümerce	**Eski Türkçe**
u 'uyku'	*u* 'uyku'
udi 'uyumak'	*udı-* 'uyumak'
di 'demek'	*ti-* 'demek'
umuş 'idrâk'	*ukuş* 'idrâk'

Tuna, bu çalışmalarının sonunda (1997:49) Sümerlerle Türkler arasında dil bakımından tarihsel bir ilgi bulunduğunu, yaşayan dünya dilleri içinde en eski yazılı belgelere sahip olan dilin Türkçe olduğunu ileri sürmekte, Türkçenin yaşını, arkeoloji ve dil tarihlendirmesi çalışması sonucunda elde ettiği 8500 yıldan daha da eskiye götürmektedir (a.y.). Bizce gözardı edilmemesi gereken bu çalışmalarda üzerinde durulabilecek olan sorun, çivi yazısıyla yazılmış Sümerce metinlerdeki yazı düzeninin, sözcüklerin eksiksiz sesletilmesine, okunabilmesine olanak vermemesidir.

Biz, kitabımızda daha başka bir yöne eğiliyor, eldeki en eski Türkçe yazılı belgeleri, aşağıda açıklayacağımız ölçütlere dayanarak inceliyor, özellikle de bu dilin yazıtlar döneminde bir *yazın dili* (literary language) olduğunu ortaya koymaya çalışıyoruz. Böylelikle, Türkçenin gelişmesinin başlangıcını, o dönemden çok daha gerilere götürmeyi amaçlıyoruz.

---

4 Tuna'nın, 1997'de çıkan kitabında 168 ortak sözcük saptadığı, bu sayıyı sonradan 300'ün üzerine çıkardığı A.B. Ercilasun tarafından belirtilir (1995:355). Ercilasun da bu yazısında Türkçenin ilk verilerinin İ.Ö. 2000-3000 yılları arasında olduğunu, bundan 4-5000 yıl geriye gittiğini ileri sürer.

0.2. Yazıtlar Dönemi Tarihine Kısa Bir Bakış

Hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak bir gerçek, elimizdeki yazıtların, Türk tarihinin ancak çok yeni bir dönemine ait olduğudur. Türklerin yazıtlardan önceki yaşamı ve etkinlikleri üzerindeki bilgilerimiz ancak Çin kaynaklarına dayanmakta, bu kaynaklar üzerinde, geçen yüzyılın sonlarından başlayarak XX. Yüzyılda artan çalışmalar bu bilgilere yenilerini eklemiş bulunmaktadır.

Köktürklerin, Çinlilerce *Hsiung-nu* (oku: ~/şungnu/) adı verilen Asya Hunlarının soyundan geldikleri genellikle benimsenmektedir.[5] Kimi bilginlerin İ.Ö. I. bine, hatta daha eski tarihlere kadar götürdükleri Çin kaynaklarında Türklerden birçok kez söz edilir. A. von Gabain, en eski bölümleri III. bine kadar uzanan Shu-king'in en eski bahislerinde, Çin'in kuzeyinde göçebe olarak yaşayan ve I.S. V. yüzyıla kadar Çin için tehlike oluşturan yabancı bir halktan bahsedildiğini kaydeder. İ.Ö. III. yüzyıl kaynaklarında *Hiung-nu* biçiminin geçtiğini, bunun da *Hun* adına çok yakın olarak *Huntuk* ya da *Hunnu* biçiminde söylenmiş olabileceğine değinir (1950-55: 14-15).

Çin kroniklerinde Köktürklerden *T'u-chüeh* adıyla söz edilmektedir. İ.S. 557-581 yıllarına ait *Chou-Shu* sülalesi ve I.S. 589-618 yıllarına ait *Sui-Shu* sülalesi kroniklerinde, bu adla anılan Köktürkler üzerinde bilgi verilmekte, onların Hun soyundan geldikleri, demir işledikleri anlatılmakta ve doğuş efsaneleri (bir dişi kurdun beslediği çocuktan türeyişleri) kaydedilmektedir (bkz. Ögel, 1957: 84 ss.).

Burada, *Köktürk* (ya da çoğu kez kullanıldığı gibi *Göktürk*) adına da değinmek istiyoruz ki, bu ad Kül Tigin yazıtında, Kül

---

5 Ünlü Alman Türkoloğu ve kültür tarihçisi A. von Gabain, bir yazısında Hun-Türk ilişkisini uzun uzadıya tartışır (1950-55: 14-29). Birçok yazar gibi, J.-P. Roux da Çinlilerin *T'u-chüeh* adını verdikleri halkın Hsiung-nu'ların "özel bir dalı" olduğunu belirtir (1989: 65).

Tigin, kendi ulusundan söz ederken de geçer (D 3). *Kök* sözcüğü o dönemde hem 'sema, gök', hem de renk gösteren sıfat olarak 'mavi' anlamına geliyordu. Kimi Çin kaynaklarında aynı Türk ulusundan *T'ian T'u Chüeh* (天突厥) adıyla söz edilmesi de ilginçtir. Çünkü *T'ian* sözcüğü Çincede hem 'gök', hem de 'Tanrı' anlamına kullanılmaktaydı.[6] Ünlü Alman Türkoloğu W. Bang'ın, kimi tarihçiler gibi, 1896'da yayımlanan çalışmasında ("Zu den Kök-Türk-Inschriften der Mongolei", *T'oung Pao* VII: 325-355) ve daha sonraki birçok yayınında Köktürk adını kullanması bu adı yerleştirmiştir. Biz de yerleşik olan bu adı kullanmayı yeğledik.

Tarih alanında hiçbir yetkimiz olmadığı için, burada Hunlar, dönemleri, etkinlikleri ve Köktürklerin VI. Yüzyıldan önceki bağlantıları konusunda herhangi bir şey söylemek istemiyoruz. Ancak, yine Çin kaynaklarına dayanarak Türklerin İ.Ö. I. yüzyılda Kâşgar çevresinde yaşadıklarını ileri süren bir çalışmanın yayımlandığını (G. Schmitt'in bu yazısı için bkz. S. Tezcan, 1978:274) ve kimi tarihçilerin, Türklerin tarihini İ.Ö. 3000-2500 yıllarına kadar götürdüklerini görüyoruz (bkz. S. Gömeç'in kitabı, 1997:1). Kitabımızın çeşitli bahislerinde ve Sonuç bölümünde değineceğimiz gibi Türk dili, yazıtların ait olduğu VII.-VIII. yüzyıldan çok daha gerilere giden, o dönemde de gelişmiş ve yazı dili niteliği kazanmış bir dildir.

Çin kaynaklarında verilen bilgilere göre Köktürkler Altay dağlarının güneydoğusunda oturmaktaydılar[7] (Kimi yazarlar, oturdukları yerin Ötüken olduğunu, kimileri de daha başka yerleri belirtirler). VI. Yüzyılın ortalarında (552), Çinlilerin *T'u-mên* adını verdikleri *Bumın Kağan*, bağımlı oldukları, tarihçilerin bir başka Türk kavmi saydıkları Juan Juan'lara (Avarlar) başkaldırarak I. Köktürk Devletini kurar. Başlangıçta güçlü ve etkili olan, geniş bir alana yayılan

---

6 Bu adın açıklanması konusundaki yardımı için Sinoloji Profesörü Dr. Pulat Otkan'a teşekkür borçluyuz.

7 Bkz. Ögel, s.g.ç., s. 117.

bu devletin egemenliği sırasında Köktürklerin komşularıyla (değişik Türk kavimleriyle, Kırgız'lar, Türgiş'ler, Az'lar, Çinliler ve Soğut'larla) çoğu kez savaşa girdikleri, siyasal ilişkiler kurdukları bilinmektedir. Bu arada Bizans'lılarla ilişkiler de dikkati çekmektedir (Yazıtlarda Bumın ve İstemi Kağanların cenazelerine *Purum* adıyla anılan Bizanslıların da geldikleri yazılıdır: KT D 4, BK D 5).

Maveraünnehir'den Orta Asya'nın en doğusuna kadar uzanan ve bir imparatorluğa dönüşen kağanlık bir süre sonra Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmış, 630 ve 680 yılları arasında Çin'e bağımlı bir dönem geçirmiştir. Ülkeyi derleyip toparladığı için İlteriş unvanını alan *Kutlug Kağan*'ın döneminde II. Köktürk Devleti kurulmuştur; bu devletin kuruluşu ve başarılarında, kendi ağzından yazılmış iki yazıt bulunan deneyimli ve güçlü vezir *Tonyukuk*'un önemli katkıları olmuştur. Yazıtların adlarına dikildiği *Kül Tigin* ve *Bilge Kağan*, *İl-teriş*'in oğullarıdır. Devletin altın çağı, bu iki kardeşin ölümlerinden (731 ve 734) sonra gerileme dönemine dönüşmüş, Basmıl'lar ve Karluk'larla birleşen Uygur'larca, bu devletin egemenliği sona erdirilip (744) yerine Uygur Devleti kurulmuştur.[8]

Köktük tarihine ışık tutan önemli belgelerden biri, Moğolistan'ın *Bugut* kenti yakınlarında, 1956'da bulunan bir kurganın yanıbaşındaki yazıttır (Bu yazıtla ilgili geniş tanıtma yazısı yayımlanmıştır: Çagatay - Tezcan, 1976: 247-252). Üç yüzü Sogut, bir yüzü Sanskrit dilinde yazılmış olan bu yazıtın I. Tük Hanedanı sırasında dikildiği ve 572-580 arasındaki olayları anlattığı görülmektedir. Yazıtta, Köktürk yazıtlarında ataların adları arasında geçen (KT D 1, BK D 3) *Bumın Kagan*'dan, başka kağanlarla birlikte söz edilmekte, yazıt, toplum yaşamındaki hiyerarşiyi de açıklamaktadır.

---

8 Burada çok kısa olarak değindiğimiz Köktürk tarihi, öteki uluslarla ilişkileri ve bu konularda yapılan çalışmaları için bkz. Kurat (1952: 1-55), Sinor (1953: 427-434), Giraud (1960); ayrıca, Köktürk tarihinin ayrıntıları ve bugüne kadarki yayınları için S. Gömeç (1997).

03. Türkçenin Eldeki En Eski Ürünleri Olan Yazıtlar ve Önemleri

Türk dilinin ve dolayısıyla Türk yazınının elimizde bulunan en eski belgeleri Yenisey ve Orhun yazıtlarıdır. Biz burada önce, daha uzun metinler içeren, Köktürkler, Türk tarihi ve yazını açısından da büyük önem taşıyan Orhun yazıtları üzerinde duracağız.

Orhun yazıtları, VIII. yüzyılın ilk yarısında dikilen ve "anıt taş" olarak niteleyebileceğimiz yazılı, büyük taşlardır. Yabancı araştırıcıların *runik* (ya da *rünik*) yazı olarak andıkları bir yazıyla yazılmış bu anıt taşlardan en önemlileri, en uzun metinleri içeren ve Köktürk'lerin en parlak döneminde, 732 tarihinde dikilmiş olan Kül Tigin, 734 tarihini taşıyan Bilge Kagan ve 726'da (?) dikilen, iki taştan oluşan Tonyukuk yazıtlarıdır. Bunlara, biraz daha eski olduğu anlaşılan Ongin, Küli Çor (İhe Hüşötü) yazıtlarını ekleyebiliriz. Ayrıca, Moğolistan'da bulunmuş, VII. yüzyıl sonlarına (688-691) ait olduğu düşünülen, II. Köktürk Kağanlığı zamanından kaldığı anlaşılan Çoyren yazıtı da vardır. Klyaştornıy'ın (1971: 249-258) yayımladığı bu kısa ve eksik yazıt bize dönemin dili konusunda bilgi verememekte, Bilge Kağan'ın babası İlteriş Kağan'ın, Tun Bilge, Tun Yegen İrkin ve Tonyukuk adlarının geçmesi bakımından ilgi çekmektedir.

Kül Tigin ve kardeşi Bilge Kağan adına dikilmiş olan yazıtlar, bugünkü Moğolistan'da, Baykal gölüne dökülen *Orhun* (ya da *Orhon*) nehri yakınlarında bulunmaktadır ki, *Orhun yazıtları* adı buradan gelmektedir. Tonyukuk yazıtı ise Moğolistan'ın başkenti Ulan Bator yakınlarında bulunmuştur.[9]

---

9 Yazıtların nitelikleri, içerdikleri metinler ve yapılacak araştırmalar konusunda Orkun (1936-41), Ergin (1970), Caferoğlu (1970) ve bu alanda titiz çalışmaları yayımlanmış olan Talât Tekin'in kitaplarından (1968, 1988, 1994, 1995) ve çeşitli yazılarından (kaynakçaya bkz.) yararlanılabilir. Yabancı yayınlar için de bu kitaplara başvurulabilir.

Orhun yazıtları, iki kağan ve bir vezirin ağzından, çeşitli Türk kavimleri ve öteki uluslarla yaptıkları savaşların, çeşitli etkinliklerin ve ulus için gösterdikleri özverinin anlatıldığı, ulusa hitabe niteliğindeki belgelerdir.

Batı yüzünde bir Çince yazıt bulunan ve boyu 4 metreye yaklaşan Kül Tigin anıt taşının metni, Kardeşi Bilge Kagan tarafından kaleme alınarak diktirilmiş olup yeğenleri Yollug Tigin tarafından taşa yazılmıştır. Doğa olaylarının ve zamanın yaptığı tahribatla kimi yerleri silinmiş olan Bilge Kagan yazıtı ise aşağı yukarı aynı büyüklükte olup metninin büyük bölümü Kül Tigin yazıtındaki metnin aynıdır; Bilge Kagan'ın oğlu Teñri Kagan tarafından diktirilmiştir. İki ayrı taştan oluşan Tonyukuk yazıtı, dönemin güçlü veziri Tonyukuk'un ağzından, kendi etkinliklerinin anlatıldığı, bir bakıma, ulusun yükselmesindeki rolünün belirtildiği bir metni içermektedir.

Burada, dönemin Türkçesini ve yazıtların niteliğini yansıtmaları bakımından iki ayrı yazıttan alınmış iki küçük parçayı aktarmak istiyoruz:

Üze kök teñri asra yagız yer kılıntukda ekin ara kişi oglı kılınmış. kişi oglınta üze eçüm apam bumın kagan, istemi kagan olurmış. olurupan türk bodunıñ ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş. tört bulun kop yagı ermiş. sü sülepen tört buluñdakı bodunug kop almış, kop baz kılmış. başlıgıg yüküntürmiş, tizligig sökürmiş. (Kül Tigin, doğu 1-2)

"Üstte mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine, atalarım Bumın Kağan, İstemi Kağan tahta çıkmış. Tahta çıkarak Türk ulusunun ülkesine ve yasasına sahip çıkıvermiş, düzenleyivermiş. Dört bucak hep düşmanmış. Ordu göndererek dört bucaktaki ulusları hep almış, hep bağımlı kılmış. Baş kaldıranlara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüş..."

İlteriş kagan kazganmasar, yok erti erser; ben özüm bilge

tonyukuk kazganmasar, ben yok ertim erser kapgan kagan türk sir bodun yerinte bod yeme bodun yeme kişi yeme idi yok erteçi erti. ilteriş kagan bilge tonyukuk kazgantuk üçün, kapgan kagan türk sir bodun yorıdukı bu.

"İlteriş Kağan kazanmasaydı, olmasaydı, ben kendim Bilge Tonyukuk kazanmasaydım, olmasaydım; Kapgan Kağan Türk Sir ülkesinde boy da ulus da insan da hiç olmayacaktı. İlteriş Kağan, Bilge Tonyukuk kazandığı için, Kapgan Kağan Türk Sir ulusunun yürümesi (gelişmesi) işte budur." (Tonyukuk 2. Taş, kuzey, 1-3. Satırlar; Köktürk harfleriyle yazılmış bu parça için bkz. 2. Resim).

59 𐱅𐰇 : 𐰇𐰇𐰃𐰚𐰆𐰉𐰇𐰃𐰋𐰏𐰋𐰢 : 𐰸𐰃𐰸𐰇𐰸𐰇𐰇𐰀 : 𐰋𐰏𐰋𐰚𐰇𐰃 : 𐰚𐰏𐰋𐰃𐰸𐰇𐰇𐰀
𐰸𐰃𐰸𐰋𐰇𐰸𐰇𐰀𐰢 : 𐰋𐰏𐰋𐰚

60 𐰃𐰃𐰣 : 𐰉𐰋𐰢𐰚𐰃𐰣 : 𐰉𐰋𐰢𐰚𐰃𐰣 : 𐰉𐰆𐰋𐰃𐰸𐰢 : 𐰚𐰃𐰣𐰉𐰸𐰃𐰸𐰆 : 𐰚𐰏𐰋𐰚𐰏𐰣𐰆
: 𐰃𐰆𐰸𐰃𐰉𐰆𐰸𐰇𐰀×𐰃 : 𐰉𐰋𐰢

61 𐰣𐰉𐰸𐰃𐰸𐰆 : 𐰚𐰏𐰋𐰚𐰏𐰣𐰆 : 𐰋𐰉𐰃𐰸⊙𐰏𐰋𐰆 : 𐰇𐰇𐰃𐰚𐰉𐰏𐰋𐰢 : 𐰚𐰏𐰋𐰸𐰃𐰸𐰇𐰀
𐰣𐰉𐰸𐰃𐰋𐰚𐰀 : 𐰚𐰃𐰃

2. R.: Talât Tekin'in yayımladığı (1994:22) Tonyukuk yazıtı, II. Taş, kuzey yüzü 1.-3. Satırların Orhun harfleriyle yazımı.

Varlıklarından ilk kez XII. Yüzyılda Cuveynî'nin söz ettiği belirtilen (bkz. Caferoğlu, 1970:119) Orhun yazıtlarının bilim dünyasına tanıtılışı, İsveçli Strahlenberg'in ve Alman araştırıcısı Messerschmidt'in çalışmalarıyla başlamış, Strahlenberg'in "Das Nord und östlicher Theil von Europa und Asia" adlı kitabından (1730) sonra yapılan çeşitli araştırma gezileri, inceleme ve yayınlar, bu yazıtlarla ilgili bilgilerimizi genişletmiştir.[10] Önemle belirtilmesi

10 Burada uzun uzadıya üzerinde duramayacağımız bu ilk çalışmalar, sonraki yayınlar ve günümüze gelinceye kadarki gelişmeler için, yukarıda adı

gereken, başlangıçta İskandinav yazısına (runa) benzetilerek runik yazı diye adlandırılan, aşağıda niteliklerine kısaca değineceğimiz bir yazıyla yazılmış metinlerin çözümlenmesi konusudur. Gerçek bir bilimsel başarı ve çığır açan bir buluş olarak niteleyebileceğimiz, yazıtlardaki metinlerin çözümlenmesini Danimarkalı dilci V. Thomsen'e borçluyuz. 1893 yılında, Kopenhag'da verdiği konferansta bu başarısını açıklayan Thomsen'den sonraki çalışmalar ve günümüze gelinceye kadarki yayımlar Türk dili ve tarihiyle ilgili birçok gerçeği gün ışığına çıkarmıştır.

Yazıtlar, o günün Türkçesini ve yer yer sanatlı anlatımlarıyla Türk yazınının en eski örneklerini yansıtmaları bakımından büyük önem taşımaktadır. Kitabımızın değişik bölümlerinde belirtmeye çalışacağımız gibi, sözvarlığındaki çeşitli öğeler, deyimler, kalıp sözler, hatta atasözleri ve sanatlı anlatımlar dönemin Türkçesi üzerinde, kimi araştırıcıların görüşlerinin tersine, Türk dilinin o çağdaki gelişmişliğini de ortaya koymaktadır.

En Eski Türk Yazısı Üzerine

Burada, Orhun ve aşağıda değineceğimiz Yenisey yazıtlarındaki metinlerin yazıldığı, bilinen en eski Türk yazısı üzerinde de kısaca durmak istiyoruz.

Sağdan sola doğru yazılan ve Orhun yazıtlarında Yenisey' dekilere göre daha düzenli ve oturmuş bir görünüm gösteren bu yazı dizgesi Orhun metinlerinde 38 harften oluşmaktadır. Bu harflerden bir bölümü, iki ünlüyü birden (𐰀 /a/ ve /e/, 𐰃 /ı/ ve /i/, 𐰆 /o/ ve /u/, 𐰇 /ö/ ve /ü/) göstermekte, aynı zamanda, kimi heceleri ya da çift ünsüzü belirleyen harfleri de içermektedir.

Gününün Türkçesini bize açıklıkla yansıtabilen ve kimi Uygur metinlerinde de kullanılan bu yazının kökeni tartışmalı olup bugün

---

geçen Orkun, Ergin, Caferoğlu ve Talât Tekin'in yayınlarından yararlanılabilir.

kesinlikle aydınlatılabilmiş değildir.[11] Ahmet Caferoğlu bu yazının Köktürklerce ulusal bir devlet yazı dizgesi haline getirildiğini, Yenisey yazıtlarında 150 kadar işaretin bulunduğunu, bunların kısa zamanda "üstat bir Türk dilcisinin himmetiyle" kısaltılarak yeni seslerin yansıtılmasına elverişli duruma getirildiğini ileri sürer (1970:130). Bilgin, bu olayın "gelişigüzel ve keyfi bir hadise olmadığına" (s. 125), bu yazı dizgesinin "milli bir Türk icadı" sayılmasını gerektiren kimi işaretleri içerdiğine (↓ *ok*, 𐰋 *yay*, *ay*, 𐰴 *ev* şekilleriyle bunları andıran harfler) bulunduğuna da değinir (s. 127). Caferoğlu'nun bir savı da bu harflerin V.-IX. Yüzyıllar arasında Kırgızlar ve Köktürkler tarafından geniş ölçüde kullanıldığıdır. Aynı kitapta, kullanılış tarihi olarak V. yüzyıl gösterilir (s. 117).

Avrupalı bilginlerce bu yazının Sogut'lardan ya da başka bir kavim aracıyla Aramî yazısından alınmış olduğu da ileri sürülmüştür (Bkz. Tezcan, 1978:284, 1981:41). Ancak, bu görüşe de sonradan karşı çıkılmıştır. Örneğin Rus bilgini S. Klyaştornıy, 1964'teki görüşünden, bu eski Türk abecesinin Sogut abecesinden adapte edildiği yolundaki varsayımından döndüğünü ve bu iki yazı arasındaki köken ilişkisine ait verilerin açık olmadığını söylemektedir (1989:90). En eski Türk yazıtlarının ışığında Türk kültürünü incelediği bu çalışmasında bilgin, yazının ortaya çıkmasının, uygarlığın göstergesi olduğuna değindikten sonra (s. 89) VII. Yüzyıl sonlarında Moğolistan'da ve VIII. yüzyıl başlarında Yenisey'de runik yazının gelişmesinin bir genel dilin, eski Türk yazın dilinin oluşumunun kalite belgesi niteliğini taşıdığını ve yüzyıllık bir sürecin sonunda meydana geldiğini belirtir. İncelemesinin bir başka yerinde Türk runik yazısının en az üç türünün doğu Avrupa'da Hazar Krallığı'nda kullanıldığına, bu yazının IX. ve X. yüzyıllarda

---

11 Yazının kökeni konusunda bkz. Caferoğlu (1970: 117-135); nitelikleri ve okunuşu için de Orkun (1940: I, 17) ve Tekin'in (yukarıda anlam çalışmaları) yayınlarından yararlanılabilir. Ayrıca bkz. Tekin, 1981: 27-37, Tezcan, 1981:41; Klyaştornıy, 1989: 89-93.

Proto-Bulgarlarca Batıya getirildiğine değinir (s. 90). Ancak bilgin, aynı abecenin VII. Yüzyıldan önce Sogut abecesine benzetilerek bir reform geçirdiği yolundaki kanısını da belirtmektedir.

Bizce, Köktürklerde ve başka Türk kavimlerinde, ölenlerin anısına yazıtlar dikmek ya da mezar taşlarına, ölenin yaşamı ve başarılarını yansıtan metinler yazmanın çok eski bir gelenek olduğu kesindir. Böyle olunca, bunları yazanlar kadar, okuyan, okuyabilen bir kitlenin de bulunması ve bu yazının çeşitli Türk boy ve uluslarınca kullanılmış olması gerekmektedir. Dolayısıyla, Köktürklerden önce bu alfabenin olmadığı yolundaki bir düşünce de kabul edilemez. Son 10 yıl içinde yayımlanan çalışmalarda bu eski Türk abecesinin "ilk olarak Yenisey kıyılarında kullanıldığı, ancak daha sonra Türkçe yazı kültürünün ilk baştaki merkezinden uzaktaki Türk kabilelerinin yerleştiği diğer topraklarda da geniş bir yayılma kazandığı" yolunda görüşler ileri sürülmektedir (E.C. Şükürlü, 1990:191). Aynı araştırmacının yazısında, Yenisey bölgesinde ilkel biçimde olmasına karşın bu yazıyı öğreten okulların da bulunması olasılığı üzerinde durulur (s. 191). Öte yandan bir başka araştırıcı (E.R. Tenişev, 1994:302) "Türk edebi dilinin en eski variyantı" saydığı bu dönem dilinden söz ederken "Orhun yazıtlarında asilzade, Yenisey yazıtlarında orta tabaka konuşma üslûplarının görüldüğünü" söyler.

Yazıtlarda Eksiltili Anlatım

Yazıtlarda yer yer kısa, eksiltili anlatımla karşılaşılması, metinlerin taşa yazılması nedeniyle, elden geldiği kadar kısalığa yönelmekten, az sözle çok şeyin dile getirilmesi zorunluluğundan ileri gelmiş olmalıdır. Burada yalnızca bir iki örneği üzerinde duralım:

En belirgin eksiltili anlatım örneklerinden biri, Tonyukuk yazıtında görülmektedir:

ertiş ügüzüg keçe keltimiz. kelmişi alp tidi, tuymadı (II B 3)

"İrtiş ırmağını geçerek geldik. [Buraya kadar] gelmişi [gelmiş olanları] [geliş] zor[du] dediler. [Ama onlar bu zorluğu] hissetmediler."

Burada, ayraç içinde, yazılmayan öğeler gösterilmiştir.

Kültigin yazıtında geçen aşağıdaki satırlar da aynı niteliği taşıyor:

bunça bodun kop itdim. ol amtı aṅıg yok (G 3).

"Bunca halkı hep düzene soktum. On[lar] da şimdi kötü [bir durum] yok"

tabgaç bodun birle tüzültüm. Altun kümüş işgiti kutay buñsuz ança birür (G 4-5)

"Çin ulusuyla [aramızı] düzelttim [Çinliler] altını, gümüşü, ipeği [ve] ipekli [kumaşları] sorunsuz [olarak] bize verir"

Yukarıdaki ilk örnekte yer alan ikinci tümcede, düzene sokulan halk için sadece "o" kişi adılı kullanılmış, kötü durum için de yalnızca *aṅıg* 'kötü' sıfatından yararlanılmıştır. İkinci örnekte parantez içindeki öğeler, yine eksik yazılan sözcüklerdir.

Bu örneklerin daha birçoğu gösterilebilir.[12] Kimi yabancı yazarların, bu metinlerdeki anlatımı basit saymalarındaki nedenlerden biri de pek çok yerde bu eksiltili anlatıma gitme özelliğinden kaynaklanmaktadır.

Yenisey Yazıtları Üzerine

Bizce, Türkçenin sözvarlığının incelenmesi bakımından Orhun yazıtları kadar, üzerinde önemle durulması gereken metinler, Baykal gölünün batısında, Yenisey ırmağı çevresinde, Talas Vadisinde

---

12 L. Subaşı Uzun bu eksiltili anlatıma başka örnekler vermiştir (1995:87-92).

ve yakın yörelerde bulunan Yenisey yazıtlarıdır. Avrupalıların XVIII. Yüzyıl başlarında ilgisini çeken ve zaman içinde yenileri bulundukça sayıları artan, bazıları birkaç satırlık mezar yazısından ibaretken bazıları (Elegest, Begre, Altın Köl, Oçurı yazıtları gibi) daha uzunca metinler içeren bu belgeler üzerinde son yıllarda yeni çalışmalar yayımlanmıştır. Bunları arasında Rus bilginleri Vasil'yev (1983), Kormuşin (1997) ile Talât Tekin'in yayınları (1995), eskisinden daha sağlıklı çözümlemelere olanak sağlamış, özellikle Türk yazı ve anlatım geleneğinin ve sözvarlığının aydınlatılmasına yarayan veriler oluşturmuştur.[13]

Sayıları 150'yi bulan bu yazıtların Orhun yazıtlarından daha eski olduğu ve Kırgızlardan kaldığı birçok araştırmacı tarafından ileri sürülmektedir (Caferoğlu, 1970:127; Tezcan, 1978:281). Daha 1940 yılında, Türkiye'de yazıtları yayımlayan Orkun ise bu belgelerin Kırgızlarla ilişkiye sokulmasının, bulundukları yerlerde Kırgızların oturmasından ileri geldiğini, ancak bu taşlarda verilen bilgilerin, bu yönü güçlendirecek nitelikte olmadığını belirtir (III, 16-17).

Yaptığımız incelemeler, Orhun yazıtlarından daha önceye ait olduğu anlaşılan Yenisey yazıtlarındaki anlatım ve biçem özelliklerinin Orhun yazıtlarında da sürdüğünü, dolayısıyla, Türklerde VIII. yüzyıldan daha eskiye giden anlatım kalıpları ve yolları olduğunu göstermektedir.

Yenisey yazıtlarında çoğunlukla, adına taş dikilen kişinin ağzından, ölümün onu ayırdığı şeyler ve kişiler (ülkesi, hanı, beyleri, arkadaşları, eşi, çocukları ve serveti) sayılıp dökülmekte, bunlara doymadan öldüğü belirtilmekte, çoğu kez, kısaca yaşam öyküleri de verilmektedir. Bir örnek olmak üzere, Vasil'yev'in Korpus'unda (1983:31, E 45) yer alan metne dayanarak "Köjeelig-Ḫovu" yazıtından bir bölümü aktarmak istiyoruz (2. - 5. Satırlar):

---

13 Biz bu kitapta bu çalışmalardan, Orkun'un yayımladığı metinleri de gözönünde bulundurarak yararlandık.

beş yaşımta kañsız kalıp tokuz yigirmi yaşımga ögsüz bolup katıglanıp otuz yaşım öge boltum. Kırk yıl el tutum. bodun basıñdım... bir yetmiş yaşımga kök teñride künge azdım. esizme

"Beş yaşımda babasız kalıp ondokuz yaşımda anasız olup çalışıp çabalayarak otuz yaşım[da] öge[14] oldum. Kırk yıl ülke yönettim, ulus[lar] yendim. Altmış bir yaşımda mavi gökten, güneşten ayrıldım.[15] Ne acı!" (10 satırlık bu yazıt için bkz. 3. Resim)

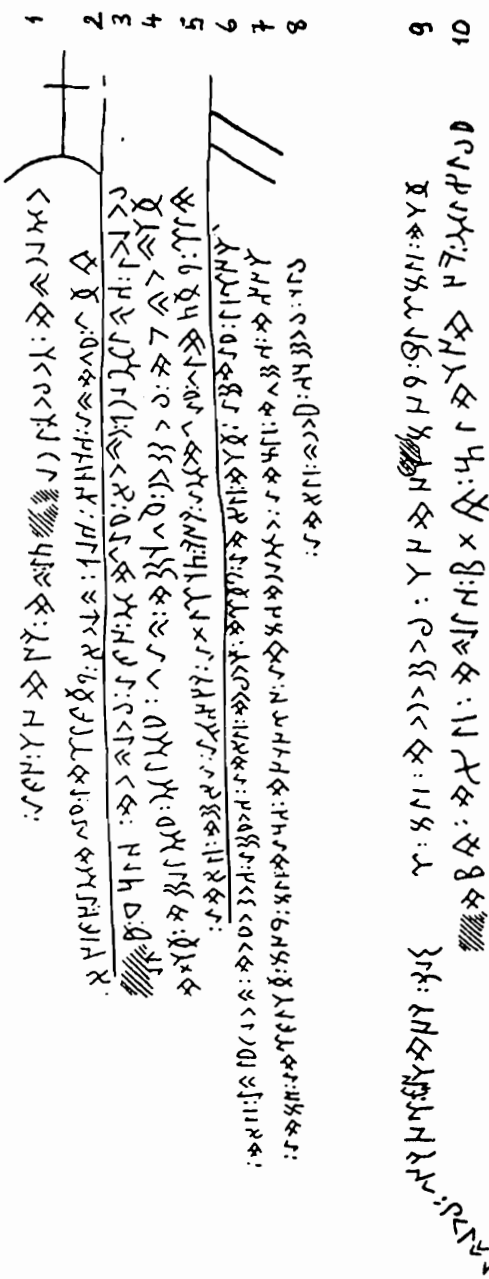
Şu birkaç tümce, gerek dil özellikleri, gerekse sözvarlığı açısından Orhun yazıtlarındaki metinlerle büyük bir yakınlık göstermektedir. Aynı durum, öteki taşların birçoğunda da (örn. Elegest, Altın Köl gibi) görülür.

Daha ilk örneklerinin bulunuşundan (1721-22) başlayarak çeşitli bilimsel araştırma gezileri sırasında ele geçirilerek incelemeye alınan Yenisey yazıtlarına, günümüze kadar yenileri (örn. Elegest IV 1962'de, Uyug-Oorzak 1974'te) eklenmiş, metinleri kısa ve eksik olmakla birlikte, en azından, sözvarlığı açısından bize, yeni gereçler elde etme olanağı doğmuştur. Türk yazısının Orhun yazıtlarından daha önce kullanıldığına ilişkin bilgiler edinmemiz de böylece sağlanmış olmaktadır.

---

14 Öge sözcüğü Uygur metinlerinde "şöhret, ün" anlamına geldiği gibi nazır, vekil, hekim gibi unvanları da gösteriyordu. Karahanlı metinlerinde (Divan ve Kutadgu Bilig'de) 'akıllı, yaşlı kimse, ulusun büyüğü' anlamlarındadır (Divan I, 11-18; Kutadgu Bilig 1754, 2935 ve başka yerlerde). Burada bir unvan olması akla yakındır.

15 Mavi gökten, güneşten ayrılmak, bir kalıp olarak öteki Yenisey yazıtlarında da (örn. Elegest 3. Satır) geçer.

3. R. : D. D. Vasilyev'in, "Korpus"unda yayımladığı Köjeelig-Ḫovu yazıtının taş üzerinden kopya edilmiş biçimi (1983:69). Metnin tümü aynı yapıtta (s. 31) çevriyazısıyla verilmiştir.

04. Kitapta Yararlanılan Ölçütler ve Yöntem.

Türkçenin "bilinmezler denizi" saydığımız, yazıtlardan önceki dönemlerini bugün için ancak, yazıtların içerdiği metinler üzerinde sözcükbilim, anlambilim ve biçem incelemeleriyle aydınlatabilme olanağına sahibiz. Dilciliğin bu alanlardaki verilerinin ışığında, yıllar öncesinden başlayarak birtakım ölçütler ve ipuçları elde ettik. Kitaptaki açıklamalarımız, aşağıda sıralayacağımız bu ölçütler doğrultusunda yapılmıştır:

1. Soyut Kavramlardaki Zenginlik

Bu ölçüt, bir dilin gelişmişliğini, değişik anlamlarda çeşitli kavramların oluşmuş olduğunu, toplumun kültür düzeyinin yüksekliğini gösteren ölçütlerin en başta gelenidir.

2. Eşanlamlılık

Bir dilde "tam eşanlamlı" sayılabilecek ya da anlamca çok küçük ayrımlar gösteren sözcükler, ancak çok uzun bir sürede, kimi zaman yüzyılları aşan bir zaman dilimi içinde birbirlerine yaklaşmış bulunmaktadır. Dilin eldeki en eski ürünlerinde bu nitelikteki öğeler görüldüğü zaman bu nitelik bize, sözcüklerin, dolayısıyla da dilin eskiliğini gösteren önemli ipuçları sunmaktadır.

3. Çokanlamlılık

Bir sözcüğün herhangi bir dilde çokanlamlılık göstermesi, onun geniş bir kullanım alanına sahip olduğunu ve genellikle uzun süre kullanılma sonucunda yeni yeni anlamlar edindiğini göstermektedir. Ayrıca, bütün dillerde somuttan soyuta doğru gelişen anlam olayları ve ayrıca inceleyeceğimiz "aktarmalar" da sözcüklere yeni yeni anlamlar yüklemiştir ki, genellikle uzun zamanda gerçekleşen bu olaylar da dilin eskiliğinin tanıklarındandır.

4. "İleri Öğeler"

Varlığı ancak birtakım köklerin ve gövdelerin var olmasına bağlı kimi sözcüklerin en eski dil ürünlerinde görülmesi, onların dayandıkları köklerin ve gövdelerin de o dönemde var olmasını gerektirmektedir. Örneğin *soruşturmacı* ya da *yönetmelik* gibi sözcüklerin bulunabilmesi, *sor-* ve *yön* köklerinin var olmasına bağlıdır. İşte biz, kökleri ve ilgili oldukları gövdeler geçmediği halde karşımıza çıkan bu tür öğelerden, dilin o dönemdeki sözvarlığına ilişkin ipuçları çıkarılabileceğini ve bu öğelerin, dilin daha eski dönemlerine kadar uzanabileceğini, bu ölçütten de yararlanarak ortaya koymaya çalıştık; sözvarlığı incelemeleri içinde deyimlere, ikileme ve kalıp sözlere de değindik.

5. Anlam Olayı Olan ve Anlatıma Güç Katan Söz Sanatları - Biçem ve Anlatım Özellikleri

Bu ölçüt de bir dilin en eski ürünlerinden öncesini ve o dönem öncesinde bir yazın ve yazı dili olup olmadığını ortaya koymaktadır. Biz bu ölçütü kullanırken yazıtlardaki karşıtlamaları, yinelemeler, benzetmeler ve aktarmaları değerlendirme yoluna gittik.

Şimdi, kitabımızın I. ve II. Bölümlerinde, bu ölçütlerden yararlanan yöntemin uygulanmasına geçiyoruz. Burada kısaca belirtelim ki, dünyada ilk olarak, yazıtları *metin dilbilimi* (text linguistics) açısından inceleyen Leylâ Subaşı - Uzun'un kitabı (1995), çalışmamızda ulaştığımız yargıları destekleyen birtakım saptamaları da içermektedir. Bunlara Sonuç bölümümüzde değineceğiz.

1. BÖLÜM

1. ORHUN VE YENİSEY YAZITLARININ SÖZVARLIĞI ÜZERİNE SAPTAMALAR

Köktürklerden bize kalan ve gerek Türk dili, yazını ve kültürü, gerekse Türk tarihi açısından son derece önemli olan Köktürk yazıtları, bugüne kadar gerçekleştirilen çalışmalardan elde edilen sonuçların ve bulguların yanısıra, başta sözcükbilim olmak üzere, anlambilim ve sitilistik açılarından incelendiğinde daha birçok gerçeğin gün ışığına çıktığı görülmektedir. Batılıların "rünik" diye niteledikleri Köktürk yazısıyla yazılmış Kül Tigin, Bilge Kagan, Tonyukuk, Ongin, Küli Çor yazıtları (genellikle kısa ve eksik metinleri içeren Yenisey yazıtlarının sözcüklerine ayrıca değineceğiz), sözcüklerin yinelenmeleri bir yana bırakılırsa tek tek, aşağıyukarı 900 sözcükten oluşan bir sözvarlığıyla karşılaşılmaktadır. Ancak bu dar sözcük dağarcığı, çok daha geniş bir sözvarlığının ipuçlarını ortaya koymakta, bir sözcük ailesinden bir iki öğenin de bulunduğu bu metinler, aynı zamanda aynı aileden, başka sözcüklerin de yaşadığını göstermektedir.

Bizim, bu bölümde, "İleri öğeler" bahsinde inceleyeceğimiz sözcükler, yazıtlarda geçmeyen, ancak biçimbilgisi ve anlambilim bakımından onlardan önce ve onlarla aynı zamanda yaşamış olması gereken daha birçok öğenin varlığını tanığıdır. Kaldı ki, o yazıtlarda görülmeyen bu sözcükler, hemen aynı dönemde ve sonrasında yazılmış olan Uygur metinlerinde geçmekte, bunların izleri, aşağı yukarı 300 yıl sonrasına ait Karahanlı dönemi yapıtlarında (Divanü Lügati't Türk ve Kutadgu Bilig) yer almaktadır.

Yazıtların leksikolojik değerlendirilmesine girilirken şunu belirlemekte yarar vardır: Gerek yazıtlarda, gerekse Uygur metinlerinde geçen pek çok sözcüğün kökenini bugün bilemiyoruz. Bunlar Türkçenin çok daha önceki yüzyıllara uzanan öğelerinin türev ya da ka-

lıntıları olmalıdır. Burada kimi örnekler üzerinde duralım.[16]

Hem Orhun yazıtlarında, hem de Uygur belgelerinde karşımıza çıkan ve yaygın, eski, çokanlamlı bir sözcük olan *köñül* (gönül) 'gönül, dilek...' bunlardan biridir. Bu öğenin *kön-* gibi bir kökü mü vardı, yoksa Clauson'ın (s. 732) *köñül*'den türemiş bir eylem saydığı *köñle-* 'hatırlamak, düşünmek' eylemi bu köke mi dayanıyordu, bunu bilemiyoruz. Aynı biçimde, 'öğretmek' anlamında her iki dönem metinlerinde rastlanan *boşgur-*'ın kökü, yine Clauson'ın (s. 380) düşündüğü gibi bir *boşgu-* kökü müydü, yoksa buna da temel olan bir başka kök mü vardı? Yazıtlarda hiç geçmeyen, buna karşılık Uygurcada bugünkü anlamından farklı olarak 'alışmak' anlamıyla ve çeşitli türevleriyle (*ögret-, ögretin-, ögretig*) kullanılmış olan *ögren-* eylemi o dönemde pek az örneği bulunan [-RE-] biçimbirimiyle *ög* 'akıl, idrak' kökünden türemiş olabilir miydi? *Bod* 'boy, kabile' anlamındaki ada dayanan *bodun* 'halk, ulus' gibi, yine küçük bir halk grubunu, aileden büyük bir topluluğu anlatan *uguş* sözcüğü bir türev miydi? Daha birçok örnek gösterilebilir.

Bütün bu sorular, arkeolojik kazılarda elde edilebilecek, aynı döneme ve öncesine ait yeni yazıtların, belgelerin bulunmasıyla aydınlatılabilir. Ancak bu bölümde üzerinde duracağımız birçok öğe, ileri öğeler ve öteki bölümlerde değineceğimiz çeşitli özellikler Orhun yazıtlarının dilinin çok daha eski bir dilin devamı olduğunu göstermektedir.

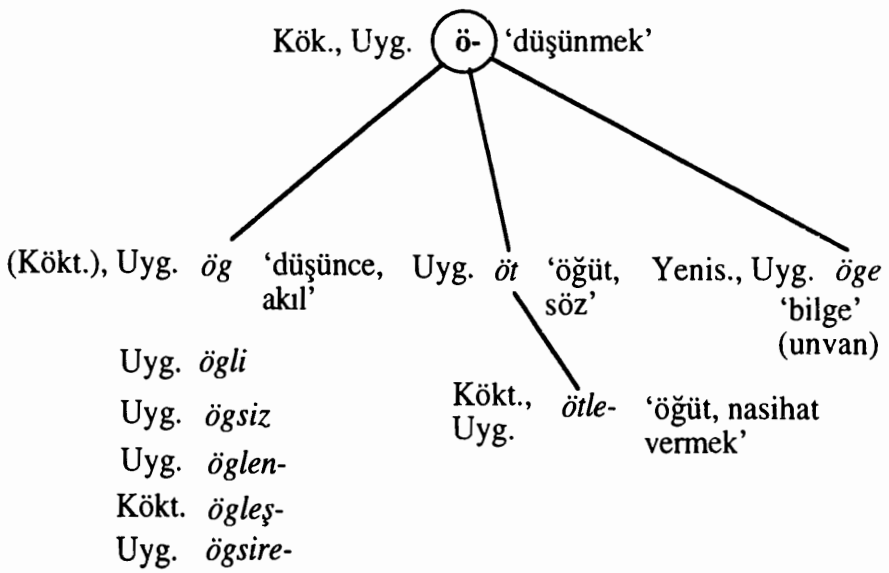
Burada, daha önceleri bir yazımızda (1971:253-262) incelediğimiz *kavram alanı* (Alm. Begriffsfeld) ve *sözcük ailesi* (Alm. Wortfamilie) ilişkileri üzerinde, yeni örneklerle durmak istiyoruz. Bu konu da Köktürk yazıtlarında geçmeyen, ancak o dönemde yaşamış olması gereken, yaşadığı anlaşılan öğelerin varlığını ortaya koymaktadır.

---

16 Buradaki örneklerin geçtikleri kaynakları bu bölümde, ilerideki sayfalarda gösteriyoruz.

Kavram alanı, birbirine yakın ve birbiriyle ilişkili *alçak, aşağı*; *üst, yukarı, aydınlık, ışık*; *esir, köle*;... gibi kavramların oluşturduğu bir alan olarak kabul edilir. Sözcük ailesi ise aynı kökten türemiş öğelerin oluşturduğu, örneğin *ver-* kökünden *vergi, vergili, vergisiz, veri, verim, verimli, veriştirmek* gibi sözcüklerin kümesi sayılır. Eğer bir dilin en eski ürünlerinde, aynı kavram alanında, aynı sözcük ailesindeki köklerden türemiş, ancak birtakım öğelerden sonra meydana gelebilecek sözcükler bulunuyorsa, bu durum, onlara temel olan öğelerin de varlığını gerektirmektedir (Öte yandan, aynı alandaki çeşitli kavramların oluşması için uzun bir sürenin geçmiş olması gereklidir). Örneğin Orhun yazıtlarında "tamamıyla, baştan sona' anlamına gelen *tüketi* geçtiği halde onun kökü olan *tüke-* 'tükenmek, sona ermek, tamamlanmak' geçmemektedir. Biz bu ve benzeri örnekleri "İleri Öğeler" bahsinde inceleyeceğiz.

Burada önce, aynı kavram anlamı içindeki sözcüklerden kurulmuş olan Yenisey, Orhun ve Uygur metinlerindeki verilere dayanarak hazırladığımız bir tablo üzerinde durmak istiyoruz.

Bu tablonun incelenmesi ve aşağıdaki açıklamalarımız, Köktürk ve bir bölümü onunla çağdaş olan, bir bölümü de zaman bakımından ondan biraz sonra gelen Uygur metinlerinin, daha önceki Türk sözvarlığının aydınlatılmasına katkı sağlayacaktır sanıyoruz.

'Düşünmek' anlamına gelen ve kısalığı nedeniyle, birçok dildeki kısa öğeler gibi, sonradan kaybolduğu anlaşılan *ö-* eylemi hem Köktürk yazıtlarında (örn. KT G 5, 8), hem de Uygur belgelerinde (Örn. A. Y. III=5, 185.7) geçer.[17] Türevlerine bakılınca bunun, Türkçenin çok eski bir öğesi olduğu, VIII. yüzyıldan çok daha eskiden türemiş *ög*, *ögüt* gibi türevleriyle birlikte, aynı çağda yaşamını sürdürdüğü görülür. *Ög*, her iki dönemin metinlerinde (örn. *ögleş-* 'danışmak, anlaşmak' biçimindeki türeviyle Tony. ID3, TTI, 29) geçer. Clauson (s. 99) gibi biz de *ög*'ün *ö-* den türediğini kabul ediyoruz. Çünkü bu gelişme hem biçim, hem de kavram yakınlığı açısından mantığa uygundur.

Tabloda görüldüğü gibi, *ög* ad kökünden, Uygur belgelerinde karşılaşılan ve konu bakımından yeri gelmediği için Köktürkçede geçmeyen *ögli* 'akıllı, düşünen' (Örn. A.Y. III=5, 164.10), *ögsiz* 'akılsız' (TT III, 6, 30) sıfatları ile *öglen-* 'kendine gelmek, akıllanmak' (A.Y. 619, 18), *öglentür-* 'akıllanmak' (A.Y. 625, 22), *ögsire-* 'aklını, bilincini yitirmek' (A.Y. 619, 18) eylemleri türemiş ve kullanılmıştır. Yine *ög* le kurulan, yukarıda sözü edilen *ögleş-*, Orhun yazıtlarındaki bir başka türevidir.

ö- kökünden türeyen ikinci bir ad da (*-t*) biçimbirimiyle kurulmuş *öt* 'söz, nasihat' sözcüğüdür (*-t* ile eylemden türemiş başka öğeler için bkz. Alt. Gr. S. 131). VIII. yüzyıldan sonraya ait olan Uygur metinlerinde *öt* yer yer kullanılmıştır: Fal kitabı Irk Bitig'de (58) geçen "ögüm ötin alayın kañım savın tıñlayın" (Annemin

17 Eski Fr.'daki *e* 'arı', Latincedeki *os* 'ağız' sözcükleri Fransızca ve Roman dillerinde sonradan kaybolan kısa öğelerdendir. Türkçedeki *u* 'uyku', *us* 'akıl, idrak' sözcükleri ve türevleri bir yana bırakılırsa *ög* için de kısalık, bir yitirilme etkeni olabilir. Bu konuda bkz. Aksan, 1982:24.

nasihatini alayım, babamın sözünü dinleyeyim), tümcesi, TT II 10'da geçen *savınça ötinçe* ikilemesi ve AY III = 5, 136, 5'te görülen *ötinçe eriginçe* ikilemesi bu sözcüğün yaygınlığını göstermektedir. Burada bir noktaya değinmemiz gerekiyor: *öt* sözcüğünün bugünkü *öğüt*'le olan ses ve anlam yakınlığı dikkati çekicidir. Uygur metinlerindeki *öt*'ün, birkaç yüzyıl sonraki Divan'da *ögüt* (I, 51-12) ve *övüt* (I, 102-11) biçiminin bulunması, *öt*'ün söyleyiş sırasında bir ünlü *kaynaşma*'sı (contraction) sonucunda hece yitimi ile *ögüt*'ten çıktığını ve Uygur metinlerinde, söyleşiye dayanan bir yazımla yazıldığını düşündürmektedir (Orkun da [I, 128] *öt*'ün, *ögüt*'ün "muhaffefi" olduğunu bulduğundan söz eder).

Öt'ten türeyen *ötle-* 'öğüt, nasihat etmek' eylemi Ongin yazıtında geçer:

"... kaganda adrılmalım, azmalım teyin ança ötledim" (sağ, 11)

(... Hakandan ayrılmayalım, yanılmayalım diye, öylece nasihat ettim).

Uygur metinlerinde de görülür:

ötlep eriglep 'nasihat ederek' (A.Y. 641, 12), *ötlemiş* 'nasihat etmiş' (A.Y. 179, 2-3). Divan'da ise *ögütle-* eylemi bulunmaktadır (I, 299-9).

Tablomuzun en sağında yer alan *öge*sözcüğü bir san, bir unvan olarak kullanılmıştır (Clauson [101], bunun İslamlık döneminde *vezir*'le yer değiştirdiğini belirtir).[18] Uygur metinlerinde görülen, Suci yazıtında *Baga Tarkan Öge* olarak (3. Satır) geçen bu unvanın ileri yaştaki akıllı, bilge insanlara verildiği anlaşılmakta, bu anlam Divan'da (örn. I, 90-11) ve Kut. Bil.'de (örn. 1754, 1868) de böylece açıklanmaktadır. Sözcüğün de *bilge*'de olduğu gibi [-GE] ekiyle, *ö-* kökünden türetildiği görülüyor.

Bu tabloya ait yukarıdaki açıklamalarınız Orhun yazıtlarının, o dönemdeki Türkçe sözvarlığının ancak küçük bir bölümünü vere-

---

18 Yenisey yazıtlarında da (Köjeelig-Ḫovu, 2. Satır) rastladığımız bu sözcük için Giriş bölümünde bilgi verilmişti.

bildiğini göstermektedir. Yazıtlarda *ögleş-* eylemi geçtiği halde bunun kökü olan *ög*'ün bulunmaması, *ötle-* eylemi varken *öt*'ün görülmemesi yalnızca, konunun kısıtlılığından ve yazıt metinlerinin taşa yazma nedeniyle, elden geldiğince kısa tutulma zorunluluğundan doğmuş olmalıdır.

Bir başka örneğe geçecek olursak, benzeri bir durumla karşılaşırız: Yazıtlarda 'hata etmek, yanılmak, ikamet etmek' anlamında *yazın-* çatısı geçtiği halde (BK D 16, 17) bunun kökü olan *yaz-* eylem köküne rastlanmamaktadır. Öte yandan yine "hata etmek' anlamına gelen *yazukla-* eylemi de görülmektedir (BK D 36). Uygur dönemi ürünlerinde ise *yazın-* ile birlikte bunun kökü olan *yaz-* 'hata etmek, yanılmak, şaşırmak' (Şine Usu, B5) da görülmekte, ayrıca *yazınç* 'günah, hata' (TTIV.4, 11-12) sözcüğünün yanı sıra *yazuk* (a.a) ile karşılaşılmaktadır (TTII, 10, 94).

Orhun yazıtları döneminde Türkçede *yaz-*kökü olmadan *yazın-* çatısının bulunmasına olanak yoktur. Öte yandan *yazukla-* varken *yazuk*'un bulunmaması da olanaksızdır. Sözcük, Uygur metinlerinde geçtiği gibi, sonraki dönemlerde de görülmekte (örn. Divan'da [I, 16-19] 'günah, suç' anlamındadır), çeşitli Türk lehçelerinde, bu arada Kazan, Altay, Teleüt lehçelerinde yine aynı anlamda saptanmıştır (Bkz. Raddolff, Wb.). Kaldı ki bu sözcük bugünkü Türkiye Türkçesine kadar, bir anlam değişmesiyle gelip *yazık, yazık günah değil mi?, yazıklar olsun!* gibi kullanımlarda karşımıza çıkmaktadır.

Orhun yazıtlarında bugünkü *gör-* eylemi *kör-*biçiminde çokanlamlı ve yaygın bir kullanım alanı olan bir sözcük olarak karşımıza çıkar. "Görmek' anlamının (örn. KT K 10, BK K 14) yanısıra, daha çok 'tabi olmak, bağımlı olmak' anlamlarında sık kullanılmıştır (örn. KT D 8, 10; Tony. I B1). Uygur dönemi ürünlerinde aynı kökün büyük bir sözcük ailesine sahip olduğu görülmektedir: *körüm* 'görünüş, bakış', *körüm kör-* 'fal bakmak', *körümçi* 'falcı', *körünç* 'görünüş', *körünçle-* 'sezgilemek', *körüş-*

'görüşmek', *körk* 'görünüş, güzellik', *körkle* 'güzel', *körkle-* 'güzelleştirmek' ... gibi (Aynı kökün bütün türevleri için bkz. Aksan, 1969: 48).

Aynı dönem ve sonrasında bunca çok türevi bulunan *kör-* kökünün o dönemde de en az birkaç türevinin bulunması gerekirdi, sanıyoruz.

Daha önce de değindiğimiz gibi yazıtlar, o dönemde Türkçenin sahip olduğu sözvarlığının ancak çok küçük bir bölümünü yansıtmaktadır. Bu metinlerde geçen öğeler Uygur dönemi ürünleriyle bir arada ele alınarak değerlendirilince, hele soyut kavramların çokluğu gözönünde tutulunca Türkçenin VIII. yüzyıldaki zenginliği kendini belli edecektir. Bu doğrultuda, kimi kavram alanlarındaki sözcükleri bir arada gözden geçirmek yararlı olacaktır. Şimdi örneklere eğilelim:

Bugünkü *ayrıl-* eylemi yazıtlarda *adrıl-* biçiminde ve aynı anlamda geçer[19] (Tony. I B2); olumsuzu da görülür (*adrılma-* Ongin, sağ 3). Yenisey yazıtlarında ise *adır-* 'ayırmak' *adırıl-* 'ayrılmak', *adırın-* 'ayrılmak' çatılarıyla karşılaşıyoruz (Bkz. Uybat III, 10. ve 13. Satır; Barık I, 3). Buna karşılık, ilk bakışta bu sözcüklerle bir ilişkisi olmadığı izlenimini veren *adınçıg* 'olağanüstü, bambaşka' sözcüğü Kül Tigin (G 12) ve Bilge Kagan (K 14) yazıtlarında karşımıza çıkar. Uygur dil ürünlerine baktığımızda *adın-*, *adınagu*, *adınçıg* ve *adınsıg*, *adınsıgrak*, *adınta*, *adır-*, *adıra*, *adırtla-*, *adırtlan-*, *adırtlıg*, *adırtsız* gibi, aynı kökten türediği görülen birçok öğeyle karşılaşırız. Röhrborn'un geniş çalışması olan Uygur Sözlüğü'nde (Uigurisches Wb. I (1977); 48-56) bunların çeşitli kaynaklardaki örnekleri ve kiminin kökeni üzerinde uzun açıklamalar bulunmaktadır. Bütün bu öğelerin temelinin, bizim de sözü geçen yazımızda değindiğimiz gibi, bir **ad-* kökü olduğu anlaşılıyor.

---

19 Bir yazımızda (1971: 259-260) incelediğimiz bu örneği, burada yeniden üzerinde durarak ve Röhrborn'un aşağıda değineceğimiz çalışmasından da yararlanarak değerlendiriyoruz.

Röhrborn'da bu türevlerden *adın-* eylemi iki ayrı madde başı olarak alınmaktadır. Bunlardan biri, 'ayılmak' (nüchtern werden), 'sarhoşluğu gitmek' ve 'kaybolmak' (verschwinden, verfhiegen [Rausch]) anlamlarına gelmektedir. Öteki *adın-* ise 'sevinç ya da korku nedeniyle etkilenmek, şaşırmak' ([freudig] beeindruckt sein, sich [erfreut] wundern; [vor Schreck] beeindruckt sein, erschüttert sein) anlamındadır (I, 51).

Adınçıg Uygur metinlerinde 'seçkin, harika, olağanüstü' anlamlarına gelmektedir ki, bizce "→ 'şaşılacak kadar etkileyici, olağanüstü'" biçimindeki bir anlam gelişmesiyle bu ikinci *adın-* eyleminden türemiş olmalıdır. Uygur dönemi ürünlerindeki *adınsıg* 'başkaca, daha başka', *adınta* 'öte yandan', *adınagu* 'başkaları, başkalarından' gibi öğeler üzerinde, burada ayrıca durmuyoruz. Burada bizim için önemli olan, VIII. yüzyıl ve sonrasında aynı [ya da eşadlı iki] kökten bu kadar çok türemiş olması ve *adır-* (ayırmak) eyleminin varlığıdır. Köktürk yazıtlarındaki *adrıl-* ve *adınçıg*, biçim ve anlam bakımından, sözcük ailesindeki öteki öğelerle sıkı sıkıya bağlıdır. Bunların yazıtlarda bulunabilmesi için, Uygur kaynaklarındaki öteki öğelerden, hiç değilse bir bölümünün daha yaşamış olması gerekmektedir. Örneğin somut bir eylemi gösteren *adın-* geçmediği halde *adınçıg* gibi soyut bir kavramın bulunması *adın-* ın o dönemde de bulunmasını gerekli kılmaktadır.

Konularının kısıtlılığına ve taşa yazma zorunluluğuna karşın Orhun yazıtlarında yine de aynı sözcük ailesinden birçok öğeyle karşılaşılması, dönemin sözvarlığının genişliğine ışık tutmaktadır. Örnek olarak şu birkaç sözcük ailesini gösterebiliriz:

Yazıtlarda 'söylemek, sözcülük etmek' anlamında *ay-* eyleminin (Tony. I K 7, 8) yanı sıra yine 'söylemek' demek olan *ayt-* biçimiyle (a.y. I D 7) karşılaşılmakta, 'sözcü' anlamına gelen *ayguçı* (Tony. I G 10) ile birlikte *ayıgma* (a.y. I B 5) sözcüğü de geçmektedir. 'Söylenen, denen' kavramını da *aytıgma* (a.y. II B9, II G 3) yansıtmaktadır. 'Dert, sıkıntı' anlamındaki *buñ* (KT G 8,

Tony. II, D7), 'dertsiz, sıkıntısız, eksiksiz' ve 'bol bol' demek olan *buñsız* (BK K 12, 14; Tony. II G 4) ve *buñ* adından türeyen *buñad-* eylemi (Tony. I K 2) 'sıkıntıya düşmek, sıkılmak' anlamıyla geçmektedir. *Bil-* eyleminden (KT D 34) türeyen ve hem 'akıllı, danışman' anlamında kullanılan, hem de bir unvan olan *Bilge* (KT D 3, 3, Tony. I G3), 'akıl, zihin, bilgi' demek olan *bilig* (KT K 10, Tony. I B 6) ve bunun olumsuz sıfatı *biligsiz* (KT D 5) yazıtlarda sık sık kullanılan sözcüklerdendir. Bu örnekleri, daha birçok benzeriyle artırabiliriz.

Yenisey yazıtlarına gelince, niteliklerine daha önce değindiğimiz bu metinler, gerek sözvarlığı, gerekse sözcüklerin söyleyiş özellikleri bakımından Orhun yazıtlarıyla koşutluk göstermektedir. Bundan sonraki bahiste vereceğimiz listeden de görüleceği gibi, Orhun yazıtlarında geçen birçok somut ve soyut kavram bu metinlerde yer aldığı gibi, o metinlerde geçmeyen birçok sözcükle de karşılaşılmaktadır ki, bu, Türkçenin daha önceki dönemine ışık tutabilmektedir. Örneğin, Orhun'da 'hücum etmek, saldırmak, değmek, erişmek' anlamında *teg-* eylemi geçtiği halde bundan türeyen *tegim* 'çarpışma, muharebe' sözcüğü bulunmamakta, Yenisey metinlerinde ise (Elegest I, 8. Satır) karşımıza çıkmaktadır. Yine aynı yazıtlarda, Uygurcada *asıg* 'yarar' sözcüğüyle birlikte ikileme olarak çok kullanılan *tusu* 'yarar, fayda' (örn. TT VI, 392) sözcüğüyle de karşılaşıyoruz (Kızıl-Çiraa, 2. Satır; Bay Bulun II, 3. Satır).

Bilindiği gibi, *ilâç* sözcüğü Türkçeye sonradan, Arapçadan girmiştir. Bu kavramı karşılamak için Türkçede çok eskiden beri *ot* 'ot, bitki, ilâç' ve *em*[20] sözcükleri kullanılmaktaydı. *ot* sözcüğünden türeyen ve Orhun yazıtlarında hiç geçmeyen *otaçı* 'hekim, doktor' sözcüğünün Yenisey yazıtlarında (Çan'ci I, 3. Satır) karşımıza çıkması dikkati çekicidir. Bu durum, sonradan Uygur belgelerinde (örn. Hs. Ts. X, 987; A.Y. 591-5) ve Karahanlıca

---

20 *Em* sözcüğünün kullanılışı ve geçtiği kaynaklar için bkz. Aksan, 1996:50.

döneminde 'ilâç' ve 'zehir' anlamlarında (örn. Divan I, 35-7; 72-20; Kut. Bil. 1061, 1199vb.) kullanılan *ot*'un ve Uygur belgelerinde (örn, Heilkunde II, 8-25) geçen *ota-* 'tedavi etmek' (a.y. 26-84) eyleminin Yenisey ve Orhun yazıtları dönemi sözvarlığında da var olmasını gerektirmektedir.

Nitelik açısından benzeri bir başka sözcük, Orhun yazıtlarında hiç geçmeyen *tegzin-* 'dönüp dolaşmak' eylemidir. Uygur metinlerinde (örn. A.Y. III=5, 131-16; 133-22; TTI 11-105) rastlanan bu eylemin Yenisey yazıtlarında birkaç kez kullanılmış olduğunu görüyoruz (Altın Köl II, 5. Satır, E rbek II, 3. Satır; Uybat II, 4. Satır; ayrıca, *tezgin-* biçimiyle Uybat III, 8. Satır). Bu eyleme *katıglan-* sözcüğünü de ekleyebiliriz ki, 'çalışıp çabalamak, gayret etmek' anlamındaki bu eylem de ilk kez Yenisey yazıtlarında karşımıza çıkıyor (Begre, 2. Satır; Elegest I, 7. Satır; Köjeelig Ḫovu, 2. Satır).

Daha başkalarını da ekleyebileceğimiz bu öğeler, yazıtlar dönemi sözvarlığının, yukarıda da değindiğimiz genişliğinin kanıtlarındandır.

1.1. Orhun ve Yenisey Yazıtlarında Soyut Kavramların Zenginliği

Bu en eski Türkçe metinlerin sözvarlığının zenginliğinden söz etmek, konuyla ilgilenenlere ilk bakışta yadırgatıcı gelebilir. Ancak sözcükbilim, anlambilim açılarından bu metinler üzerinde derinleşilince, bugüne kadar pek az incelenen bu konuda birtakım gerçekler gün ışığına çıkmaktadır.

Köktürk yazıtlarının dili incelendiğinde, taşa yazılmış olan, yalnızca birtakım savaşların anlatıldığı, halka öğütlerin verildiği bu metinlerde, konuların kısıtlı oluşuna ve taşa yazılmaktan ileri gelen kısa ve eksiltili anlatıma karşın, o dönemdeki Türkçenin somut kavramlar gibi, soyut kavramlar açısından da zenginliği ve işlenmiş, gelişmiş bir dil olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu savımızın kanıtlarına değinmeden önce, dilbilimde ortaya konan kimi gerçekleri belirtelim:

Dilbilimcilere göre "ilkel dil" yoktur; her dil, gerçeği kendince dile getirebilir. Bir dil işlendikçe, bilim, teknik ve sanat alanlarında ürünler verdikçe anlatım yolları çoğalarak *soyutlama* (abstraction) gücü artmakta, soyut kavramlarda da büyük bir zenginlik ortaya çıkmaktadır. Bugün "kültür dili" sayılan dillerde soyut kavramların sayısının çokluğu tartışma götürmez. Buna karşılık, özellikle ilkel kabilelerin dillerinin bazı genel kavramlara ulaşamadığı, adlandırma / kavramlaştırma yönlerinin eksik olduğu, düşünce, bilim ürünlerine sahip olmadığı, kimi zaman yazıdan da yoksun bulunduğu görülmektedir. Genel kavramlar yerine nesne ve eylemlerin tek tek adlandırıldığı kimi ilkel kabilelerin dillerinde bu konuda ilginç örnekler vardır; burada bir-iki örnek verelim: Güney Afrika'daki Zulu kabilesinde ayrı ayrı *beyaz inek, kırmızı inek* sözcükleri bulunduğu halde *inek* kavramının bulunmadığı, sağ ve sol kolun ayrı adlarla anılmasına karşılık *kol* sözcüğünün olmadığı görül-

müştür (bkz. Kronasser, 1952:§ 79). Aynı biçimde Java adasındaki Dayak'ların dilinde "vurmak, döğmek" kavramı, türlerine, çeşitlerine göre 24 ayrı eylemle anlatılmaktadır (a.y.). Amerikalı dilbilimci B. L. Whorf'un yapıtında da (1963) benzeri birçok örnek bulunmaktadır.

Yaşamları çok ilkel olan, bilim ve tekniğin ulaşamadığı kavimlerde eğer yazı ve yazılı metinler de bulunmuyorsa, anonim halk ürünleri var olsa da, bilge ve sanatçı kişilerin ortaya koyduğu söz ürünleri bulunsa da bunların sonraki kuşaklara bozulmadan aktarılması, yeni yeni kavramların, özellikle soyut kavramların oluşarak dilde yerleşmesi olanağı yok gibidir.

Kitabımızın bölümlerinde Eski Türkçe döneminde, Köktürkçede eşanlamlıların bolluğu ve bunlardan çıkarılabilecek gerçekler, "ileri öğeler"in varlığı, çokanlamlılık ve çeşitli söz sanatlarından yararlanma gibi özellikler üzerinde durulmaktadır. Bu bölümde, yalnızca soyut kavramlar açısından Köktürk yazıtlarının sözvarlığını ele almamızın amacı, bu açıdan da yazıtların dilinde çok ilginç ipuçlarının ve gerçeklerinin meydana çıktığını göstermektir.[21]

Yazıtlarda, çoğunlukla aynı sözcük ailesinden ancak bir iki sözcük yer almaktadır. Örneğin 'yanılmak, hata etmek, ihanet etmek' anlamındaki *yazın-* eylemi ve bir bağlam içinde olmadığı için anlamı kesin olmayan *yazukla-* bulunduğu halde bunların kökü olan, Uygur belgelerinde *yazuk, yazuklug, yazuksuz, yazınç, yazınçsız* gibi türevleri bulunan *yaz-* köküne rastlanmamaktadır. 'Bölüm, hisse, kısmet, talih' anlamlarına gelen *ülüg* varken ve Uygur metinlerinde *üle-, üleş-, ülgü, ülüş...* gibi birçok türev geçerken bunların kökü olan *ül-* bulunmamaktadır. Bunlara karşın, eldeki sözvarlığında soyut kavramlar açısından zenginlik ve gelişmişlik yine de kendini belli etmektedir. Örneklere geçmeden önce, üzerinde önemle durulması gereken bir noktaya değinmek istiyoruz: Köktürkçe üzerinde çalışan ve Türk diline, Türkolojiye

21 Köktürk döneminin sözvarlığı üzerinde ayrıca bkz. Aksan, 1996:80-96.

çok büyük katkılarda bulunan Avrupalı bilginlerin, Köktürkçenin sözvarlığı konusundaki gözlem ve yargılarının, özellikle Türkçenin yazı dili oluşunun tarihi ve sözcükbilim açısından her zaman, yerinde olmadığını belirtmeliyiz. Örneğin Türkçenin, yazıtlardan birkaç yüzyıl önce yalnızca konuşma dili olduğu konusunda kimi araştırıcılarca belirtilen görüşler ve dilin bu döneminin bazı kavramlar açısından yoksul olduğu yolundaki savlar da kabul edilemez. Örneğin *von Gabain* yazıtların kısa anlatımlı, biçimce fakir olduğuna, sözvarlığının darlığına değinirken (1959:22) *J. Krámský* de soyut kavramlar açısından fakir olduğunu ileri sürmüştür (1956:225-240). Halbuki birer "ulusa hitabe" sayılabilecek olan bu yazıtlarda, aşağıda birçok örneğini vereceğimiz soyut kavramlar da önemli bir yer tutmaktadır. Kendi sayımımıza göre, yazıtlarda (özel adları da içeren, tek tek 900 sözcüğe yaklaşan bir sözvarlığı görülür) soyut kavramlar %33 dolayında bulunmaktadır. Bu sayı aynı türden başka metinlerle ve başka dillerdeki metinlerdeki oranlarla karşılaştırıldığında yeterli bir zenginliğin var olduğu görülür.

Köktürk yazıtları üzerinde önemli çalışmaları bulunan Fransız bilgini R. *Giraud*, yukarıda değindiğimiz örnekleri göz önünde tutmadan şöyle bir yargı ortaya koyuyordu:

"Ne olursa olsun, yazıtların Türkçesi soyut sözvarlığından yoksundu. Kavramlarını ve duygularını imgelerle açıklayabiliyordu. Kuşkusuz, bu kavramların ilkel ve duyguların karmaşıklıktan uzak olduğu saklanmamalıdır. İmgeler ya da simgeler büyük bir basitlik gösteriyordu (1960:147)".

Burada hemen belirtelim ki, *Giraud*'nun sözünü ettiği imgeler, ulusuna ve sonraki kuşaklara seslenen hakanın, söylemini daha etkili kılmak için kullandığı birtakım söz sanatlarından kaynaklanmaktadır ki, bunlara ayrı bir bölümde değiniyoruz (2. Bölüm). Ayrıca, *Giraud*'nun, yazıtların yazınsal değeri üzerinde dururken söyledikleri, yukarıdaki görüşüyle çelişmektedir. Tonyukuk yazıtını

inceleyen bilgin, bu yazıt için şöyle diyor: "Ya ben çok yanılıyorum, ya da düşünülerek tasarlanmış, özenle düzenlenmiş bir sanat yapıtı karşısındayım" (1961: 123-137).

Yazıtlardaki soyut kavramların örneklerine geçerken, önce ilginç bir kavram üzerinde durmak istiyoruz:

Köktürk yazıtlarında geçen dört sözcük (*bulgak*, *bulganç*, *tarkanç* ve *kamşag*) bir yandan ileri öğelerin (buna bkz.) varlığını ortaya koyarken bir yandan da bu yazıtlar döneminde Türkçenin soyut kavramlar yüzünden zenginliğini ve yakın anlamlı öğeler bakımından anlatım gücünü göstermektedir. Şimdi bunlar üzerinde duralım:

a) Tonyukuk anıtında (ID 5) yer alan "türk bodunı yime bulgak ol timiş" (Türk halkı da karışıklık içindedir demiş) ve Kül Tigin yazıtındaki (K4) "teñri yir bulgakın üçün yagı boldı" (yer gök karıştığı için düşman oldu) tümcelerinde geçen *bulgak* sözcüğü 'karışıklık' anlamındadır. Hemen belirtelim ki, aynı sözcük Divan'da (I, 467) 'düşman gelmesi yüzünden halk arasına düşen karışıklık' anlamında görülmektedir. Radloff, çeşitli lehçelerdeki *pulgak* biçimini verir (IV).

b) Yine Tonyukuk'ta (ID 4-5) görülen "Türk bodunı yime bulganç [o]l timiş" (Türk halkı da karışıklık içindedir demiş) tümcesindeki *bulganç* da 'karışıklık' anlamında olup *bulgak*'la birlikte, aynı kökün türevidir.

Her iki sözcük de bugün *bula*-ve *bulan*- eylemlerinde yaşayan, Uygur metinlerinde *bulgan*-, *bulga*-, *bulgak*-, *bulgaş*-, *bulganyuk* öğelerinde iki ayrı çatıda karşımıza çıkan eylemin türevleridir (Örneğin Uygur metinlerinden A.Y.ta *bulgan*- 'üzülmek' anlamında da geçer: 636.16).

Gerek *bulgak*, gerekse *bulganç* Köktürkçede geçtiğine göre bunların kökü olan *bulga*- ve *bulgan*- eylemlerinin de var olduğu kuşkusuzdur.[22] Kaldı ki, bu eylemlerin daha o dönemde

22 Clauson (s. 336) *bulganç*'ın kökü olarak *bulga*- eylemini gösterir.

çokanlamlı oldukları anlaşılmaktadır. Somut bir eylemi dile getiren *bulga-*, başlangıçta hiç kuşkusuz somut anlamda kullanılmıştır. Zamanla soyut anlam da kazanmış, *bulgak* ve *bulganç* bir ülkedeki karışıklık ve huzursuzluğu anlatır duruma gelmiştir. Buradaki anlam gelişmesi, tıpkı bugünkü Türkiye Türkçesinde *dar* sözcüğünden gelen *daral-*, *darlık*, *eli dar* örneklerindeki gelişmeye benzemektedir. *Bulga-* ve *bulgan-* (bugünkü *bula-* ve *bulan-*) eylemlerinin soyut yan anlamlarının daha VIII. yüzyılda yaygın bulunması, bu sözcüklerin gerek biçim, gerekse anlam bakımından daha o çağda belli bir gelişmeyi geride bırakmış, soyut ve toplumsal konularla ilişkili kavramlar ve "ileri öğeler" olduğunu gösterir.

c) Tonyukuk yazıtında *bulganç* ile aynı tümcede ("oguzı yime tarkanç ol timiş") (Oğuzları da sıkıntılıdır demiş) geçen *tarkanç* (tarkınç) da aynı niteliktedir.

Bizim *tarkanç* biçiminde olduğunu sandığımız sözcük (Clauson [s. 540] *tarkınç* olarak okur), bugünkü *dar* (tar) sıfatının türevidir. Uygur belgelerinde *tarkan-* 'sıkışmak, sıkılmak' eylemi görülmekte (Uyg. S.), *tar* sıfatı yine 'dert, sıkıntı' anlamında bir ad kullanımıyla, aynı anlamdaki *muñ* (buñ) ile birlikte, bir ikileme olarak yer almaktadır:

"muñka tarka tegmiş tınlıglarka umug inag olup" (A.Y. 628, 8-9)

(derde sıkıntıya uğramış canlılara umut olup).

Bu da gösteriyor ki, *tarkanç* da Köktürk döneminde belli bir anlam gelişmesini geride bırakmış, *bulganç* gibi çokanlamlı bir "ileri öğe"dir.

ç) Bu örneklere hemen eklemek istediğimiz başka bir sözcük, yine somut bir eylemden yararlanarak soyut bir kavramı gösteren *kamşag*'dır. Kül Tigin yazıtında (K3), "içim kagan ili kamşag boldukında" tümcesinde geçen bu sözcük 'sarsılmış, karışıklığa uğramış' anlamına geliyordu; Clauson'ın 'insecure' anlamını verdiği (s. 629) *kamşag*, bir ülkede herhangi bir nedenle düzenin

bozulması, ülkenin sarsılması durumunu anlatıyordu. Kökeni olan *kamşa-* 'sarsılmak, sallanmak' (*kamşat*-eylemi de vardır) uzun süre somut anlamıyla kullanıldıktan sonra soyut anlamı da anlatır hale gelmiştir. Eski Türkçede *kam-*, *kamıl-*, *kamıt-*, *kamşat-* gibi, aynı aileden türevlere rastlandığını, aktarmadan yararlanan *adak kamşat-* 'sendelemek, ayağı sarsılmak' (KT K 7) deyiminin bulunduğunu burada anımsatmalıyız. Yukarıda verdiğimiz *bulgak*, *bulganç*, *tarkanç* örmeklerinde olduğu gibi bu örnekte de somuttan soyuta doğru gelişmiş, bir anlam niteliği ve bir ileri öğe söz konusudur.

Şimdi başka örneklere geçelim:

Türkçede bugün *ad* olarak kullandığımız sözcük Köktürkçede *at* (Tekin'e göre *āt*) biçiminde yaşıyor, 'ad' anlamının yanında 'unvan' anlamına da geliyordu (örn. BK D7, D 17). Köktürk yazısıyla yazılmış ve Uygurların Köktürk egemenliğine son vermelerinden hemen sonraya ait olan Taryat yazıtında aynı sözcüğün türevi *atamak* eylemi, bir kimseye unvan verip onu bir yere atamayı anlatmak üzere kullanılıyordu (*atan-* ile birlikte, G5, 6). Aynı eylemin Köktürklerde de yaşamakta olması olasıdır.

At sözcüğünün yanında *kü* sözcüğü de ('haber, ün, şöhret'; örn. KT D 12) özellikle *at kü* ikilemesi de bulunmakta (örn. KT D 25, BK 20), bugünkü *ad san* karşılığı olarak sık geçen *atı küsi yok bolmak* deyiminde görülmektedir (örn. KT D 25). Aynı kavramı yansıtan, yine 'ün, şöhret' anlamına gelen bir başka sözcük Yenisey yazıtlarında geçen *çab* sözcüğüdür ki (bkz. Kormuşin, 82-15; 'слава' anlamı gösterilir), kuzeydoğu lehçelerinde (Altay, Lebed, Teleüt) yaşadığını Radloff da (III) kaydeder. Aynı öğeyi Divan'da (*çaw* yazımıyla, örn. I, 250-5) ve Kut. Bilig'de de (sık geçen, örn. 2125) buluyoruz. Bu sözcüklere ek olarak, Uygur döneminden kalma Suci yazıtında (4. Satır), yine 'ad san' demek olan *kü sorug*[23] ikilemesi de dikkati çekiyor. *Sorug* sözcüğü bu

23 Orkun (I, 154) bu ikilemedeki sözcüğü *surug* olarak vermiştir ki, [Ý]

dönemde geçtiği gibi Divan'da da (I, 374) 'sorma, arama, aranan şey' anlamında karşımıza çıkmaktadır. Suci yazıtında, yazıt sahibinin kendisini övdüğü, Köktürk metinlerindeki anlatıma çok yakın olan "Küm sorugım kün togsıka kün batsıka tegdi" (şanım şöhretim gün doğusuna, gün batısına ulaştı) tümcesinde geçen bu sözcüğün Köktürkçede de bulunması olasılığı akla yakındır.

Köktürk yazıtlarının anlatım gücünü ve söz zenginliğini gösteren ipuçlarından biri de "ölmek" kavramının dile getirilişinde görülmektedir. Bu kavram için *ölmek* sözcüğünün yanında (örn. KT D 19) deyim aktarmalı (metaphorical) olan *uç-* eylemi kullanılıyor (örn. KT D 30, BK D 14), aynı eylemle kurulan *uça bar-* anlatımı da geçiyordu (örn. KT D 16). Aynı kavram, *yok bol-* biçiminde de yansıtılıyordu. Ölmek kavramının ilginç bir anlatım yolu da O. Nedim Tuna'nın incelemesiyle (1957:131-148) aydınlanan *kergek bol-* deyimiyle sağlanıyordu. O. Nedim Tuna'ya göre ölüm kavramının bu yolla yansıtılmasında, kanatlarını gererek uçan *kerek* kuşundan yararlanılmakta, Şaman inançlarına uygun düşen "canın (ruhun) kerek (denilen kuş) olması" imgesi kullanılmaktaydı.

Daha başka örnekler üzerinde durmadan, şunu belirtmek istiyoruz: Yukarıda değindiğimiz sözcükler içinden, yalnızca, toplumsal sorunlarla ilgili ve belli bir anlam gelişmesini geride bırakmış olan, ikisi aynı kökten iki sözcük ile (*bulgak* ve *bulganç*) *tarkanç*ve *kamşag*'ın var oluşu bile, Türkçenin o dönemdeki durumuna ve soyut kavramlardaki zenginliğine ışık tutacak niteliktedir. "şan şöhret" kavramının dile getirilişindeki çeşitlilikle "ölmek" kavramındaki aktarmalı (metaphorical) anlatımlar da aynı bakımdan dikkati çekmektedir.

Köktürklerin kutsal Yer Su Tanrısına inandıkları biliniyor. "Yer" ve "Su" sözcükleriyle anlatılan bu kavram, aynı zamanda çokanlamlı bir ikileme olarak 'ülke, memleket', 'yurt' ve 'vatan'

---

harfinin /o/ ve /u/ okunabileceği ve sözcüğün *sor-* köküyle ilişkisi düşünülünce, bunun Divan'da da geçen sorug olması akla yakındır.

anlamlarına da geliyordu. Bunun örneklerini şöylece gösterebiliriz:

'*Kutsal güç, Yer Su Tanrısı*' *Anlamı*:

"üze teñri ıduk yer sub eçim kagan kutı taplamadı erinç" (BK D 35)

(yukarıdaki Tanrı, (aşağıdaki) kutsal yer Su Tanrısı, amcam hakanın ruhu uygun bulmadı, kuşkusuz)

"teñri umay ıduk y(er) sub basa berdi erinç" (Tony. II B 3).

(Umay Tanrı [bir tür iyilik meleği], kutsal Yer Su (Tanrısı) bize destek oluverdiler, kuşkusuz)

Bunlara ek olarak yine VIII. yüzyıla ait, Uygurlardan kalma Şine Usu yazıtındaki şu satırlar da gösterilebilir:

"teñri yer ayu berdi, anda sançtım" (D 1-2)

(Yer Tanrısı emrediverdi, orada mızrakladım).

(ayrıca, aynı yazıt, G 9).

'*Ülke, memleket*' *Anlamı*:

"kögmen yir sub idisiz kalmazun tiyin" (KT D 20)

(Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye).

'*Yurt, vatan*' *Anlamı*:

"bu beglerigde bu yeriñde subıñda adrılmasar türk bodun ... edgü körteçi sen" (BK K 13, D 35)

(Bu Beylerinden, bu yurdundan ayrılmazsan Türk halkı... iyilik göreceksin).

Yazıtlarda toplumla ilgili bir başka terim, bir renk adı olan *kara* sıfatının kullanılışında ortaya çıkmaktadır. Köktürk metinlerinde, asıl anlamının dışında *bodun* 'halk, ulus' adını niteleyerek Beylerin, unvan sahiplerinin, kumandanların dışındaki halkı, avamı belirleyen bir öğe oluşturmaktadır. Bunun pek çok kullanımı (*kara bodun, kara kamag bodun* gibi) yazıtların çeşitli yerlerinde (örn. BK D 41, KT D 38, 8; ayrıca Ongin, sağ 9, görülmektedir). Yenisey yazıtlarında da *kara*, 'avam, halk' anlamında geçer (örn. Köjeelig-Ḫovu, 7. Satır).

Soyut kavramlar içinde, özellikle dikkati çekenler arasında, 'ebe-

di, sonsuza kadar' anlamına gelen ve hem sıfat, hem de belirteç olarak kullanılan *beñgü* de vardır (örn. KT G 8, BK K 6). Bunun yanısıra *ıduk* "kutsal" kavramıyla sık sık karşılaşılması (örn. BK D 35, KT D 10, Tony. II B3), 'töre, devlet düzeni, yasa, tören' anlamlarına gelen *törü* sözcüğünün sık geçmesi (örn. KT D 13, BK D 12), bu dönem Türkçesinin bir yazı dilinin kavramlarına sahip olduğunu gösteren örneklerdendir. 'Uygun görmek, kabul etmek, tasvip etmek' demek olan *una-* eylemiyle (Tony. I K 11) ilişkisi olası bulunan *unç* 'olanaklı, uygun' sözcüğünün yine Tonyukuk'ta geçmesi (I D 7), yukarıdaki savımızı desterler niteliktedir, sanıyoruz.

Bizce, yazıtlarda geçen üç eşanlamlı sözcük, dilin zenginliğine ve gelişmişliğine tanıklık eden örnekler arasındadır. Çin ulusunu niteleyen *teblig*, *kürlüg* ve *armakçı* sözcüklerinin her üçü de ayrı köklerden gelen, ama "tam eşanlamlı" sayılabilecek olan öğelerdir; "hilekâr, aldatıcı, sahtekâr" anlamlarıyla şu satırda bir arada kullanılır:

"tabgaç bodun tebligin kürligin üçün, armakçısın üçün..." (KT D, BK D6).

(Çin ulusu hilekâr, aldatıcı (olduğu) için, aldatıcı olduğu için...)

Orhun yazıtlarında "ceza" ve "günah" kavramlarının bulunması, dikkati çeken yönlerden biridir. Tonyukuk'ta (I K 8) geçen

"kıyınıg köñlünçe ay"

(cezayı istediğin gibi söyle (ver))

tümcesi, Uygur metinlerinde de geçen, hatta *kıyınlık* (hapishane) biçiminde (TT VI, 109) bir türevi bulunan *kıyın*'ın Köktürklerde varlığını göstermektedir. "Günah, hata" kavramına gelince, bugün Türkiye Türkçesinde çoğunlukla bir ünlem olarak kullanılan *yazık* sözcüğünün *yazuk* biçiminde, Köktürkçede de yaşamış olduğu ve bu anlamı verdiğini kabul etmemiz gerekiyor. Her ne kadar *yazuk* biçimi Orhun yazıtlarında geçmiyorsa da bunun kökü olan *yaz-* eyleminin dönüşlü çatısı *yazın-* 'yanılmak, hata etmek, ihanet

etmek' anlamında bulunmakta (BK D 16, BK D 7), ayrıca, harfleri silinmiş bir satırda (BK D 36) *yazukla* ... sözcüğü okunmaktadır. Ayrıca, VIII. yüzyıla ait Şine Usu yazıtında 'günahkâr' anlamında *yazuklıg* sözcüğü görülmekte (D 2), Uygur metinlerinde de (örn. TT II A 94, IV A 11, 14...) 'günah' sık geçmektedir. Bu anlamın sonraki yüzyıllarda da (örn. Divan'da I, 16-19; II, 165-5..., Atebe'de (AB ve C 337) ve bugünkü Türk lehçelerinde yaşadığını görüyoruz (Bu sözcük için ayrıca bkz. Aksan, 1971:257-258).

Yazıtlarda 'rica, arz' anlamlarına gelen *ötüg* ve *ötünç* sözcüklerinin geçmesi de soyut kavramlar bakımından ilginç örnekler oluşturmaktadır. Tonyukuk'ta birkaç kez geçen (örn. I G 5) *ötün-* eyleminden 'arzetmek, rica etmek' türeyen *ötünç* (I G 8) ve eylemin de kökü olduğu anlaşılan **öt-* den türeme *ötüg* (BK D 39) sözcükleri bu kavramı yansıtmaktadır.

Aşağıda, Orhun yazıtlarındaki öteki soyut kavramların listesini, sonra da Yenisey yazıtlarındakilerin listesini vereceğiz. Ancak bu listelerde, sözcüklerin geçtikleri yerlerin tümü değil, örnek olarak, bir ikisi gösterilmiş, akrabalık adları ve anlamları kesinlikle anlaşılamayan sözcüklere yer verilmemiştir.

Orhun Yazıtlarındaki Öteki Soyut Kavramlar

açsık 'açlık, aç olma' (KT G 8), ayrıca, *tosık* 'tokluk'la ikileme (a.y.)

adınçıg 'olağanüstü, bambaşka' (iyi, güzel) (KT G 12, BK K 14)

agış 'mal, mülk, servet' (KT G-B)

alp 'yiğit, cesur, zor' (KT D 3, KT G 6)

arıg 'kötü, fena' (Tony. I K 10)

arıg 'temiz, saf' (Tony. I K 13)

armakçı 'düzenbaz, aldatıcı' (KT D 6)

ay '30 günlük süre' (BK G 10)

az 'az' (Tony. I. K 15)

bar 'var' (KT D 29, Tony. I, K 6)

barım 'mal, mülk, servet' (KT G-B)

bay 'zengin' (KT D 29)

baz 'bağımlı, tabi' (KT D 2)

beglik 'Bey olmaya layık' (KT D 24)

beñgü 'ebedi, ebedi olarak' (KT G 8)

bilge 'bilgili, hakim' (yazıtlarda ancak Bilge Kağan'ın adında geçtiği halde Yenisey yazıtlarında [ilgili listeye bkz.], Uygur döneminde ve sonrasında [örn. Kut. Bil. de, 1048] bu anlamda görülür.

bilig 'bilgi, zihin, akıl' (KT K 10, Tony. I B 6). Bu sözcükle kurulan *bilig bilmez* 'cahil' (KT G 7) ve *aṅıg bilig* 'kötü niyet, fesatlık' (KT G 5) gibi kavramlara da dikkati çekmek isteriz.

biligsiz 'bilgisiz, cahil' (KT D 5)

birki 'birleşik, bütünlük gösteren' (BK D 22)

buñ 'sıkıntı, üzüntü, yokluk, gereksinme' (KT G 3, Tony. II, D 7)

buñsız 'sıkıntısız, kolayca, bol bol' (BK K 14)

çıgaṅ 'yoksul' (KT G 10)

eçü apa 'ecdat' (KT D 1, 13)

edgü 'iyi, iyilik, yarar' (KT G 6)

edgüti 'iyice, sıkıca' (KT G 2, Tony. I, K 10)

erdem 'fazilet' (İhe-H. B 4) (Yenisey yazıtlarında sık geçer. Yenisey yazıtları listesine bkz.).

el (il) 'ülke, devlet, halk' (KT D 22)

emgek 'ıstırap, eziyet' (KT D 19, BK D 16)

erinç 'büyük olasılıkla, mutlaka (KT D 5, BK D 5, Ton. I, B3)

erklig 'güçlü, kudret sahibi' (BK K 12)

ertiñü 'çok, fazla, pek çok' (BK K 10)

ıduk 'kutsal' (BK D 35, Tony. II, B 3)
ırak 'uzak' (KT G 7)
idi 'hiç, asla' (KT D 3, BK D 4) (Tony. II. G 3)
idi 'sahip' (idisiz 'sahipsiz' biçiminde) (KT D 19, 20)
ilk 'ilk, önce' (KT K 4, Tony. I, D 6)
iş 'iş, hizmet' (KT D 8, 38, Tony. II, D 2)
kalıñ 'haraç, baç' (BK D 25)
kalısız 'tamamiyle, bütünüyle, tamam' (KT K 1, Tony. I, K9)
kamag 'bütün, hep' (KT D 12)
kan 'yaşlı' (Tony. II, D 6)
kut 'talih, baht' (KT D 29, BK D 23)
kentü 'kendi, öz' (KT K 4)
kergek 'gerek' (Bu anlamı, ancak, olumsuz biçimi *kergeksiz* [KT K 12] sözcüğünde, başlangıçta kullanılmalıdır ki, burada 'bol bol' diye açıklanabilecek bir türevinde karşımıza çıkıyor.)
kiçig 'küçük, çok az, hiç' (KT G 3)
kişi 'kişi, insan' (Tony. I G 3)
kop 'hep, bütün, tümüyle' (KT D 2)
kopın 'hepsi, hep birlikte' (Tony. I G 9)
köñül 'gönül, istek, dilek' (KT K 11, Tony. I G 8)
kut 'talih, kısmet, şans' (KT D 29)
küç 'güç' (KT D 12)
külüg 'ünlü' (KT D 4)
kür 'hile, sahtekârlık' (*kürlüg* sıfat biçimiyle: BK D 6)
küregü 'itaatsizlik, disiplinsizlik' (KT D 23)
neñi 'herhangi bir, her, hiç' (BK K 6)
nençe 'nice, ne kadar çok' (BK K 9)
ödüş 'tam gün, 24 saat' (BK 2D)
ögsüz 'öksüz' (KT K 8-9)
ökünmek 'pişman olmak, üzüntü, kaygı duymak' (KT D 23)
ölgeli 'fani, ölümlü' (KT K 10)

ötrü 'sonra' (Tony. I G 12)
öz 'kendi' (KT D 30, Tony, I B 6)
sab 'söz, haber' (KT G 7, BK D 1, Tony. I G 2)
sansız 'sayısız, hesapsız' (BK G 12)
sayu 'her' (KT G 9)
suk 'kıskançlık, haset' (BK D 38)
takı 'dahi, daha' (KT G 13)
tokurkak 'kendini tok sayan, tokluğun değerini bilmeyen, tokgözlü' (KT G 8)
tosık 'tokluk, doyma' (KT G 8)
tüketi 'tamamıyla, baştan sona' (KT G 1, BK K 1)
tüz 'doğru, kusursuz, uyumlu, barışık' (KT D 3)
ubut 'utanç' (Tony. II B2)
uçuz 'kolay' (Tony. I G 6)
ulayu 'ondan sonra, ve' (KT G 1)
unç 'mümkün, olabilir' (Tony. I D 7)
ülüg 'bölüm, hisse, pay, talih, baht' (KT D 29, Tony. I B 4)
üz 'aksi, ters' (insan) (Tony. I K 10)
yabız 'kötü, fena' (BK D 32)
yablak 'kötü, fena' (KT G 7)
yagı 'düşman' (KT D 9, Tony. I G 1)
yalıñus 'yalnız, yalnız başına' (İhe H., D 11)
yana 'yine, tekrar' (KT D 38)
yeme 'dahi, de, hem... hem' (KT D 3)
yılsıg 'varlıklı, refah içinde' (KT D 26)
yeg 'daha iyi, yeğ' (Tony. II B 2)
yolı 'kere, defa, kez' (BK D 28)
yolug 'feda, kurban' (Ongin, ön yüzü, 3. Satır)
yut 'açlık, kıtlık, kıran' (BK D 31)

Yukarıdaki liste dikkatle incelenecek olursa, bu metinlerdeki soyut kavram zenginliğini ortaya koyan daha birçok öğeyle kar-

şılaşırız. Örneğin her ikisi de 'tamamıyla, eksiksiz' kavramlarını yansıtan *kalısız* ve *tüketi* sözcüklerinin aynı metinlerde görülmesi, bunların yanında, 'hep, bütün' anlamındaki *kop*'un yaşamakta olması; 'ilk, önce' kavramını yansıtan *başlayu* ve *ilk* sözcüklerinin bulunuşu, aynı kökten gelen *yabız* ve *yablak*'ın 'kötü, fena' kavramını dile getirişi bu arada sayılabilir. Yazıtlarda bir yerde *erür barur*, bir yerde de *ermiş barmış* sözleri geçer ki, bunlar da aynı açıdan, üzerinde durulması gereken örneklerdendir:

"karluk bodun buñsuz erür barur erkli yagı boltı" (BK D 29)

(T. Tekin'in açıklaması şöyledir: "Karluk halkı bağımsızca hareket eder bir düşman oldu." Orkun ise (I, 62) "Kaygısız, hür ve müstakil olan Karluklar düşman oldular" biçiminde açıklar).

"bilge kaganıñın ermiş barmış edgü eliñe kentü yañıltıg" KT D 23)

(Tekin: "Akıllı hakanınla bağımsız iyi devletine kendin hata ettin". Orkun: "... iyi ve müstakil ülkene karşı kendin yanıldın" (I, 40).

Bizce, gerek *erür barur*, gerek de *ermiş barmış* sözleri, deyimleşmiş bir kalıbın farklı biçimleri olmalıdır. Yine de 'bağımsız' anlamını içerdiği anlaşılan bu sözler, Köktürklerdeki, toplumla ilgili soyut kavramlarından birini göstermektedir.

İlginç olan kavramlar arasında, bugün *fani* biçiminde, Arapçasını kullandığımız kavramın *ölgeli* sıfatıyla dile getirilmiş olması gösterilebilir. *Beñgü*, *ıduk* sözcükleri ve çokanlamlı olan *köñül*, 'itaatsizlik, disiplinsizlik'i anlatan *küregü*'nün bulunuşu, 'olabilir, olanaklı' kavramının *unç* sözcüğüyle karşımıza çıkması hem dildeki gelişmişliğin, hem de Türklerin o dönemde bir yazı diline sahip olduğunun kanıtlarındandır, sanıyoruz.

Bilindiği gibi, somut ve soyut kavramların belirlenmesinde felsefeyle uğraşanlar arasında tam bir görüş birliği yoktur.[24] Kimi

---

24 Örneğin Hegel, somut-soyut karşıtlığını ortadan kaldırır (bkz. O. Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, VI. Somut ve soyut kavramları için

düşünürlerin somut saydıkları eylemler, dile getirdikleri etkinliğin temelindeki kavram soyut olduğu için soyut sayılabilir. Örneğin *yañılmak, pişman olmak* gibi eylemler bir etkinliği yansıttığı halde özlerinde bulunan kavramlar 'hata, yanlış' ve 'pişman, pişmanlık' kavramlarıdır.

Köktürk yazıtlarında, soyut kavramlara dayanan eylemlerin birçok örneği vardır. Bunların içinde, yardımcı eylemle kurulan birleşik eylemler bulunduğu gibi, tek başına kullananları da görülmektedir. 'Pişmanlık' anlamına gelen ad biçimi (*ökünç*) de bulunan *ökün-* eylemi (KT D 23, 40; BK D 38) bunlardan biridir. Aşağıya aldığımız eylemler de aynı yolda, soyut kavramlara dayanan eylemleri göstermektedir:

yazın- 'hata etmek, ihanet etmek (BK D 17, 35); ayrıca *yañıl-yazın-* ikilemesiyle (BK D 16) kullanılmıştır.

ö- 'düşünmek, akıl etmek' (KT G 5, 8)

ötle- 'öğüt vermek, nasihat etmek' (Ongin, sağ 11, bkz. Orkun, I, 128)

artur- 'aldanmak' (KT G 6, BK K 5)

tapla- '(*taplamamak* biçiminde, olumsuzu görülür: BK D 55): 'uygun bulmak, tasvip etmek'.

sakın- 'düşünmek, yas tutmak, kaygılanmak' (KT K 10, BK B 6) (Tony. I B 5)

ögir- 'sevinmek' (BK D 2, ayrıca *sebin-* 'sevinmek'le birlikte, ikilemeli olarak *ögirip sebinip* (a. y.)

alkın- 'tükenmek, mahvolmak' (KT G 9, BK K 7); (Tony. I B 3). Ayrıca *arıl-* 'tükenmek, azalmak' (KT G 9). Tony. Yazıtında (I B 3) geçen *ölti, alkıntı, yok boltı* anlatımı aynı anlamdaki üç eylemi bir arada içermektedir.

---

ayrıca bkz. Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 1979 ve Hançerlioğlu, a.v.).

bil- 'bilmek' (çok sık geçer; örn. KT G 11, 12; KT G 7 Tony. I B 6).

yoñaşur- 'kışkırtmak' (KT D 6); ayrıca, *kikşür-* 'kızdır-, hiddetlendirmek' (KT D 6) eylemiyle art arda, aynı satırda geçer.

una- 'uygun bulmak, tasvip etmek' (Tony. II K11)

kör- 'itaat etmek, tabi olmak' (KT G 2), (Tony I B 1)

Daha da artırılabilecek olan bütün bu örnekler arasından özellikle birkaçı, üzerinde önemle durulması gereken sözcüklerdir: Konuların kısıtlılığına ve sözvarlığının sınırlılığına karşın bu metinlerde 'uygun bulmak, onaylamak' anlamına gelen eşanlamlı *tapla-* ve *una-* eylemlerinin yer alması dikkati çekicidir. Aynı biçimde, eşanlamlı olan, soyut kavramı ("ad, san, şöhret") yansıtan dört sözcüğün (*ad*, *kü*, *sorug* ve *çav*) aynı diönemde, birlikte yaşamakta olması, dilin o dönemdeki gelişmişliğini, bir yazı dili niteliği taşıdığını gösteren kanıtlardan biridir. Bu bahsin başından beri değindiğimiz öğeler, bu dönem Türkçesinin özellikle soyut kavramlar yönünden zenginliğini ve çok daha eskilere uzandığını ortaya koymaktadır, sanıyoruz.

Yenisey Yazıtlarında Soyut Kavramlar

Yenisey yazıtlarındaki soyut kavramlara geçerken, önce bu kavramların bir listesini vermek istiyoruz. Bu liste, Kormuşin (1997)'de verilen metinlerdeki sözcüklerin, Vasil'yev'in Korpus'unda (1983) ve Talât Tekin'in yayımladığı iki yazıda (1995 ve 1997) yer alan metinlerle karşılaştırılmasıyla hazırlanmış olup bir sözcüğün geçtiği yerlerin tümünü değil, birkaçını içermektedir:

alp 'yiğit, cesur, zor' (Uybat II, 2. ve 3. Satır ve başka)

ant 'yemin, ant' (begre, 9. Satır)

asıg 'fayda, yarar' (Ḫerbis-Baarı, 5. Satır)

barım 'mal, servet' (Begre 10., 11., Bay-Bulun I, 4. Satır)

beñgü 'ebedi' (altın-Köl I, sağ 3. Satır, Çaa-Ḫol VIII, 1. Satır). Ayrıca, eksiltili kullanımı: bengü (taş) yerine: (Altın-köl I, 7; Oya, 8. Satır)

bilge 'akıllı' (Uybat II, 1. Satır; Abakan 7, 13. Satır) Ayrıca özel ad olarak

bögü 'akıllı, hakim' (Elegest I, 6. Satır; Elegest II, 2. Satır)

buñ 'sıkıntı, dert' (Barık III, 2. Satır, Elegest I, 10. Satır)

çab 'ün, şöhret' (Uybat III, 15. Satır)

edgü 'iyi' (Begre, 9. Satır; Bay-Bulun I, 3, 8. Satır)

el 'yurt, ülke, vatan' (Barlık III, 3. Satır, Elegest I, 7. Satır; Uyug-Turan 2. Satır (bkz. Vasil'yev, 15)

elçi 'elçi' (Çaa-Ḫol II, 1. Satır; Uyuk-Tarlag, 2. Satır)

erdem 'erdem' (Elegest I, 6. Satır; Bay-Bulun I, 1. Satır...)

er erdem 'erkeklik niteliği, insanlık değeri, niteliği' (Altın Köl II, sağ, 1. Satır)

erklig 'güçlü, kudretli' (yalnızca özel ad olarak Altın-Köl I, 8. Satır)

esiz 'ne yazık, yazık!' (Uyuk-Tarlag, 1; Elegest I, 3,4) daha birçok yerde; ayrıca esizim, esizime biçimleri pek çok geçer (örn. Elegest I. 1., 3. Satırlar, Şan-Çi III, 3., 4. Satırlar)

etig 'iş, eylem, hareket' (Elegest 8; bkz. Tekin 1995:26'da böyle açıklanmıştır; Kormuşin'de yoktur).

ıduk 'kutsal' (Bay-Bulun I 7. Satır)

kadaş 'akraba, arkadaş, dost' (bayan-Kol, 2. Satır, Ḫemçik-Bom III, 1. Satır ve daha pek çok yazıtta)

kadır 'şiddetli, güçlü, sert' (Çaa-Ḫol VII, 1, Kızıl-Çıraa 2. Satır. Genellikle savaş için, "kadır yagı" biçiminde.

kalın 'pek çok, çok sayıda, çeşitli' (Altın-Köl I, 5. Satır)

kara 'siyah, avam (halk)' (Köjeelig-Ḫovu, 7. Satır)

körtle 'güzel' (Özel ad) (Elegest 5. Satır) Elegest II, 1. Satır Uygur metinlerinde 'güzel' anlamında geçer).

küç 'güç, kuvvet' (Çaa-Ḫol, 1. Satır, Uybat III, 6. Satır)

öge 'akıllı, bilge' (Bayan-Kol 2. Satır)

ökünç 'pişmanlık, kaygı' (Altın-Köl, sol 2. Satır, Bayan-Kol, 2. Satır)

öz 'kendi, öz' (Bayan-Kol, 1. Satır, Bay-Bulun 2. Satır)

tegim 'çarpışma, muharebe' (Elegest I, 8. Satır)

tezig 'çabuk' (Kızıl-Çıraz, 2. Satır)

tirig 'canlı, yaşayan' (Uyug-Turan, 3. Satır, Barık II, 1. Satır)

törü 'yasa, hukuk, geçerli âdet' (Demir-Sug, 2. Satır, Elegest I, 7. Satır)

tul 'dul' (Köjeelig-Ḫovu, 6. Satır)

tusu 'fayda, yarar' (Bay-Bulun II, 3. Satır)

tüketi 'tamamiyle, bütünüyle' (Begre, 10. Satır)

ugur (Kormuşin *ogr* < *ogur* biçiminde gösterir; Tekin 1995:20'de *ugur* olarak alır) 'uğur; bir şey için' (Elegest 8, Bayan-Kol 2. Satır)

uguş (Kormuşin'de *oguş*, 'kök, nesil, tür' olarak açıklanır) 'kavim, nesil' anlamındaki bu sözcük metinlerde görülmüyor.

utuş yarar, fayda' (Elegest 9, bkz. Tekin, 1995:27).

uyar 'muktedir, soylu' (Çaa, Ḫol V, 2., 3. Satır, Uybat III, 11. Satır, Demir-Sug 2) Tekin, Elegest, 2. Satırdaki sözcüğü *uyur* olarak açıklamıştır. Kormuşin gibi Vasil'yev de (22/2,3) *uyar* olarak verir.

uz 'usta' (uybat I, 1. Satır; Uybat II, 4. Satır)

üküş 'çok' (Uyug-Turan, 6. Satır)

yabız 'kötü, fena' (Köjeelig-Ḫovu, 10. Satır)

yagı 'düşman, savaş' (Çaa-Ḫol VII, 1. Satır, Kızıl-Çiraa II, 2. Satır)

yalabaç 'elçi' (Altın-Köl II, 8. Satır; Uybat I, 1. Satır)
yalıñus (*yalñus*) 'yalnız, yalnız başına' (Tugut'yop, 2. Satır, Çaa-Ḫol IV. 1. Satır)
yat 'yabancı, yabancı kişi' (begre, 8. Satır)
yeg 'daha iyi, daha iyisi' (Abakan, 8. Satır)
yıta 'ne yazık, ne acı!' (Elegest 1., 12. Satırlar; ayrıca pek çok yazıtta yer alır. Bu sözcük için bkz. Kormuşin, Sözlük; Tekin (1995:22)
yumuş 'görev, elçilik misyonu' (Şan'çi III, 1. Satır)

Bu liste dikkatle incelendiğinde Yenisey yazıtlarınnı Orhun yazıtlarında geçen bir bölüm soyut kavramı biçim ve anlamca önemli ayrımlar göstermeden ortaya koyduğu, daha da önemlisi, Orhun yazıtlarıdan daha önce yaşadığı anlaşılan ilginç birtakım sözcükleri de içerdiği görülecektir (*ant, asıg, erdem, kadır, tusu, ugur, uyar, uz, yumuş* ... gibi).

Orhun yazıtlarında geçmeyen, ancak T. Tekin'e göre (1995: 26) *etig* biçiminde okunması gereken, 'iş, eylem, başarı' anlamındaki sözcük de Yenisey'de (Elegest, 8. Satır) görülmektedir. Yine, aynı satırda geçen bir sözcük, bugün *vatan uğrunda, bu uğurda, para uğruna* kullanımlarında görülen *ugur* sözcüğüdür (Kormuşin, kitabının sonundaki sözlüğe bunu *ogr* < *ogur* olarak almış, 'için' olarak açıklamıştır). Bu örnek, Türkçenin 13. Yüzyıldan daha önceden beri kullanılan bir anlatımına ışık tutuyor. Sözcüğün *elim ugrınta* 'ülkem, ulusum uğruna' biçiminde geçmesi de gerçekten ilginçtir.

Yenisey yazıtlarında, Türkçede, sonraları, değişik dönemlerde sık sık görülen ve bugünkü Anadolu ağızlarına kadar gelen bir sözcükle de karşılaşıyoruz: 'hekim, doktor' anlamındaki *otaçı* (Şan' çi I, 3. Satır).[25]

---

25 Bursa, Kocaeli, Niğde, Edirne dolaylarında 'doktor', Bolu, Gaziantep, Mersin, Hatay dolaylarında 'göz doktoru' anlamında yaşar (Derl. S. IX).

Orhun yazıtlarında yalnız bir kez geçen *erdem* sözcüğünün Yenisey'de hem tek başına, hem de *er erdem(i)* tamlamasıyla çok sık geçmesi, bugünkü *yalnız* (*yalıñus*, *yalñus* olarak) sözcüğüyle karşılaşılması, 'görev, elçilik misyonu' demek olan *yumuş* ve sonraları sık geçen *uz* 'usta' sözcüğüne rastlanması yine ilginç örneklerdendir.

Yenisey yapıtları döneminde Türkçenin içerdiği kavramların ve sözvarlığının gelişmişliğini ortaya koyan başka öğeler de vardır: 'Muktedir' ve 'soylu' anlamındaki *uyar* (T. Tekin'e göre *uyur*) yine bu metinlerde görülmekte, "elçi" kavramı hem *elçi*, hem de daha sonraları 'peygamber'i karşılayan *yalabaç* ile anlatılmaktadır. Daha da dikkati çeken bir durum, her biri 'yarar, fayda' anlamındaki *utuş*, *tusu* ve *asıg* sözcüklerinin aynı metinlerde, ayrı ayrı yerlerde görülmesidir ki, eşanlamlılık ve dilin gelişmişliği bakımından çok önemli bir niteliğin kanıtıdır.

1.2. Somut Kavramlara Kısa Bir Bakış.

Orhun metinlerindeki somut kavramlara ilişkin sözvarlığı üzerinde, burada uzun uzadıya durmayacağız.[26] Ancak şu kadarını belirtelim ki, sınırlı sayıda sözcük içeren bu metinlerde temel sözvarlığına giren vücutla, organlarla ilgili öğelerden doğayla ilgili kavramlara, hayvan adlarına, unvan ve askeri rütbelere kadar, değişik kavram alanlarından öğeler bulunmaktadır. Vücutla, organlarla ilgili kavramlardan *baş*, *elig* (el), *adak* (ayak), *udlık* (uyluk, kalça), kaş, köz (göz), *kulkak* (kulak)... gibi sözcüklerin yanında doğayla ilgili *bor* (bora, kar fırtınası), *bulıt* (bulut), *yaz* (ilkbahar), *tan* (tan, şafak)... gibi sözcükler geçmekte, *adgır*(aygır), *buka* (boğa), *keyik* (geyik),* *tabışgan* (tavşan) gibi hayvan adları ve Türklerin yaşamının ayrılmaz bir parçası olarak sık sık sözü edilen *at* sözcüğü bulunmakta, *Tarkan*, *İlteber*, *Yabgu* gibi unvanlara rastlanmaktadır. Bugünkü Türkiye Türkçesinde sık kullanılan *aç-*, *agrı-* (ağrımak), *keç-* (geçmek), *kör-* (görmek; bakmak, itaat etmek, tabi olmak), *tile-* (dilemek), *udı-* (uyumak)... gibi 50 kadar eylemle karşılaşılmaktadır.

Yazıtlarda hemen bütün sayılar geçmekte, iki ayrı sayı sisteminin varlığına da tanık olunmaktadır: 10'dan sonraki sayılarda 10'lar evinden sonraki evin kullanılması (örneğin *altı yigirmi* 'on altı' (KT D 31)) ya da örneğin 47 sayısı için *kırk artukı yiti* anlatımından yararlanılması (KT D 15).

Çoğunlukla, Türklerin o dönemdeki savaşlarını anlatan bu metinlerde savaşla, askerlikle ilgili öğeler doğal olarak ağırlık

---

26 Bu konu üzerinde, bir başka kitabımızda (Aksan, 1996: 84-96) durulmuş, çeşitli kavram alanlarından örneklerin listeleri verilmiştir; oraya bakılabilir. Ayrıca, konuyla ilgili yayınlarda (örn. Tekin 1988, 1994, 1994) yer alan sözlüklerden yararlanılabilir.

* T. Tekin 'av hayvanı, büyükbaş av hayvanı' anlamını verirken Kormuşin Yenisey yazıtlarındaki anlamını 'alageyik' olarak açıklar.

taşımaktadır: 'ordu, asker' anlamındaki *sü* sözcüğünün yanında *süle-* 'ordu sevketmek', *sü taşık-* 'sefere çıkmak', *bas-* 'baskın yapmak', *al-* 'zaptetmek', *süñüş-* 'muharebe etmek', *süñüg* 'mızrak', *ok*, *yarık*, 'zırh', *kargu* 'gözetleme kulesi', *atlıg* 'atlı, süvari' bunlar arasındadır.

Yenisey yazıtlarına gelince, bu metinlerde, Orhun yazıtlarında geçen somut kavramların büyük bölümünün görüldüğünü söylemeliyiz. Orhun yazıtlarında geçmeyen somut kavramlara örnek olarak burada ancak birkaç sözcük üzerinde duracağız: Hayvan adlarından *toñuz* 'domuz', (Uybat VI, 3. Satır), *ingen* 'deve' (Altın-Köl I, 6. Satır), *boto*[27] ya da *botu* 'deve yavrusu', *öküz* (Abakan, 12. Satır, Elegest I, 2. Satır), *yont* 'at' (Uyug-Turan 5. Satır), *bars* 'pars' (Altın-Köl I, sağ 1), *böri* 'kurt' (Begre, 4. Satır), *bugu* 'geyik' (Uybat VI, 6. Satır) bunlardandır. Organ adlarından *yürek* (Kızıl-Çiraa II, 1. Satır), *kol* (aynı yer; Uybat III, 1. Satır) yine bu yazıtlarda görülmektedir.

Yenisey yazıtlarında geçen iki ilginç sözcüğü de bütün verdiğimiz örneklere eklemek istiyoruz. Bunlardan biri, 'harem' anlamına gelen *kuy* (örn. Elegest I, 1. Satır; Uyug-Turan 1. Satır), öteki de bugün kullandığımız biçimde 'kadın eş, zevce' anlamındaki *eş* sözcüğüdür (Uyug-Arjan, 1. Satır; E 51 numaralı taş, 3. Satır).

27 Talât Tekin, başka araştırıcıların *bu atımız* biçiminde okuduğu sözcüğün *boto* ya da *botu* biçiminde, 'deve yavrusu' olarak okunması gerektiğini ileri sürer (1997:217).

1.3. Eşanlamlılık.

Hiçbir dilde, birbirinin tümüyle aynı anlama gelebilecek birden fazla sözcük bulunamayacağı, dilbilimcilerin benimseyip kanıtladıkları bir gerçektir.[28] Ancak yabancı kökenli bir sözcükle yerli öğenin "tam eşanlamlı" olarak bir dilde yaşaması (örn. Türkçe *boyunbağı / kravat, imkân / olanak* gibi) ya da farklı anlamlara gelirken zamanla birbirlerine yaklaşan sözcüklerin bulunuşu (örn. Türkçe *yollamak / göndermek*) bu ilkeyi, bu kuralı bozmamakta, her dilde ancak yakın anlamlı öğelere *eşanlamlı* (İng. *synonymous*) denmektedir.

Aynı dilde birbirinin tam eşanlamlısı niteliği taşıyan sözcükler üzerinde durulduğu zaman bunların tıpkı başka anlam değişmelerinde olduğu gibi, ancak çok uzun süre içinde, yüzyıllar gerektirecek biçimde birbirlerine anlamca yaklaştıkları görülmektedir. İşte biz, bu türden eşanlamlıların, bir dilin en eski metinlerinde görülmesinin, o dilin daha eski dönemlerini, eskiliğini saptamada bir ölçüt olarak kullanılabileceği kanısına vardık; bu konuda değişik yazı ve bildirilerimizde çeşitli örnekler verdik. Burada yeni örneklerini de göstereceğimiz bu olaya değinmeden önce, bugünkü Türkçede "tam eşanlamlı" görünümünde olan *göndermek / yollamak* ikilisi üzerinde bir bildirimizde (1974:1-14) yaptığımız incelemeyi kısaca özetleyelim:

Bugün "Bir adam gönderin / Bir adam yollayın, Bana haber yollamış / Bana haber göndermiş" örneklerinde olduğu gibi, birbirinin yerine kullanılabilecek kadar eşanlamlı olan bu çift, eski dönemlerde daha değişik anlamlara geliyordu. Örneğin Uygurcada 'gerçek, dosdoğru, tamam' anlamına gelen *köni* (TTVA 55, 56, TTVI 191), *könilig* 'adaletli, doğru', *köntül-* 'dürüst yönetilmek'

---

28 Bu konuda yapılan çalışmalar ve N. Goodman'in mantık açısından bu durumu kanıtlaması konusunda bkz. Aksan, 1974:1-2. Aynı yazıda, Uygur dönemini de kapsayan birçok eşanlamlı örnek de gösterilmiştir.

(Hs Ts VII, 1947) türevleriyle bir *kön-* 'doğrulmak, düzelmek' köküne dayandığı anlaşılan[29] *göndermek* üç yüzyıl sonra Divan'da *köndgür-* (II, 19) ve *köndgär-* 'doğrultmak, düzeltmek, yola kılavuzlamak' (III. 4 23-14, II, 199-3, III, 423...) biçiminde karşımıza çıkıyordu. Divan'daki "ol anı yolka *köndgerdi*" (III, 423) bizim için ilginç bir kullanımı ortaya koyuyordu. Kut. Bg.'de 'doğrult-', 'yönelt-' anlamında *köndür-* eylemiyle karşılaşılıyordu (474, 3994). Sözü geçen bildirimizde, daha sonraki dönemlerden verdiğimiz örnekleri bir yana bırakırsak sözcüğün temelinde "doğrultmak, düzgün hale getirmek" kavramının bulunduğu görülür ki, şöyle bir şemayla bunu gösterebiliriz:

doğrultmak → bir yöne doğru → göndermek
düzeltmek yönlendirmek

yolla- eylemine gelince, bunun, Türkçenin en eski öğelerinden biri ve daha Uygur metinlerinde çokanlamlı olan *yol* sözcüğünün türevi olduğu ortadadır (Kaynaklar için bkz. Aksan, 1974:5). Bu durumda her iki sözcüğün başlangıçta ayrı anlamlara geldiği kesindir. Burada bizim için önemli olan, *gönder-* eyleminin daha XI. Yüzyılda 'doğrultmak, yönlendirmek' anlamında oluşu ve anlam değişmesinin gerçekleşmesinin en azından birkaç yüzyıl sürdüğüdür. *Yolla-* eylemine gelince, sözcüğün bu biçimiyle ilk kez İbnü Mühenna sözlüğünde (112) 'yola salmak', Evliya Çelebi'de 'uğurlamak' (3. 127, bkz. Tar. S. IV) anlamıyla görülmesi, bu anlam değişmesinin yine yüzyıllar sürdüğünü göstermektedir.

Aynı doğrultuda giderek biz, Orhun yazıtlarında böyle, "tam eşanlamlı" niteliği taşıyan sözcüklerin saptanması, bu öğeler, başlangıçta farklı anlamlarda oldukları ve bu özelliği kazanıncaya

---

29 Räsänen *kön-* kökünden bu yana sözcüğün değişik alanlardaki kullanımlarını göstermiş, *Clauson* ise (s. 730) **könı* kökünden hareket ederek bugünkü *gönder-* biçiminin ayrılığına dikkat çekmiştir.

kadar uzun bir zamanın, genellikle yüzyılların geçmesi gerektiği için, dilin o çağdan daha eskilere uzandığı konusunda ipuçları veren bir ölçüt elde edebiliyoruz.

Orhun yazıtlarındaki örneklere geçmeden önce, o metinlerdeki soyut kavramları incelerken değindiğimiz tam eşanlamlı öğeleri anımsatmak istiyoruz: Özellikle dikkati çeken eşanlamlı çiftleri arasında, her ikisi de 'uygun görmek, tasvip etmek, kabul etmek' anlamına gelen *tapla-* ve *una-* eylemleri, yine aynı nitelikteki, 'yanılmak, hata etmek' anlamına gelen *yañıl-* ve *yazın-* eylemleri; her biri 'aldatıcı, sahtekâr' demek olan *kürlüg*, *teblig*, *armakçı* sıfatları, 'eksiksiz, bütün' kavramını yansıtan *tüketi* ve *kalısız* sözcüklerinin bulunuşu, aynı kökten gelen ve toplum içindeki karışıklığı anlatan *bulgak* ve *bulganç*'ın kullanılmakta olması gösterilebilir.

Tam eşanlamlılık açısından çok ilginç ve önemli bir örnek, her ikisi de aynı kavramı (sevinmek) yansıtan *ögir-* ve *sebin-* eylemlerinin yazıtlarda kullanılmış olmasıdır. Bilindiği gibi, anlatıma güç vermek üzere Türkçede çok sık kullanılan *ikileme*'ler (hendiadyoin) içinde birbirine çok yakın, hatta tam eşanlamlı olan *bitmek tükenmek*, *etmek eylemek* gibi eylemler de vardır. İşte Orhun yazıtlarında bir ikileme olarak görülen *ögir-* ve *sebin-* eylemleri bu türden eşanlamlılardandır. Bilge Kağan yazıtında (D 2, 41) yalnızca ulaç biçimi (*ögirip sebinip*) görülen bu eşanlamlılar incelendiğinde *sebin-* eyleminin o dönemde de yalnız başına kullanıldığı, ancak konu bakımından yeri gelmediği için geçmediği anlaşılıyor. Çünkü zaman bakımından aşağı yukarı aynı döneme rastlayan Uygur metinlerinde hem *ögirip sebinip* ulacı (örn. A. Y. 644-9) görülmekte, hem *sevinç* adı, *sevinçlig* sıfatı, hem de *sevintür-* eylemiyle karşılaşılmaktadır (örn. *Sevinç*, TT I, 7, 13; *sevinçlig* A.Y. 120. 20, *sevintür-* TT X. 49; ayrıca bkz. Alt. Gr.). *ögir-* eylemi de (A. Y. 617.16) 'sevinmek' anlamında geçmekte, daha sonraki döneme ait metinde (Hs. Ts. X, 609) *ögirmek kılıp*

sevinç ötüntiler "kıvanıp sevinçlerini arzettiler" biçiminde görülmektedir. Bu iki eylemin Köktürkçede tam eşanlamlı oluşu, "yolla-" ve "gönder-" örneklerinde olduğu gibi, başlangıçta az çok ayrı anlamlara geldikleri, zaman içinde birbirlerine anlamca yaklaştıklarını düşündürmekte, dolayısıyla Türkçenin bu eylemlere sahip oluşunun çok daha eski dönemlere uzandığını göstermektedir.

Bir başka ilginç örneği de yine aynı dönemde geçen ve her ikisi de 'övmek, methetmek' anlamına gelen *ög-* ve *alkan-* eylemleri oluşturuyor. Bugünkü *öv-* eylemi *ög-* biçiminde iki yerde (BK G 6 ve Tony. II G 2) görülmekte, buna karşılık Uygur metinlerinde sık kullanıldığı anlaşılmaktadır (örn. TT III, 97, 169; ayrıca *ögdi*, *ögürt-*, *ögdir-* gibi, aynı kökün türevleri bulunur. A. Y. 640.20'de *ög-* geçer; A. Y. 3=5'te de (135, 4-5) vardır).

alkan- eylemi ise Yenisey yazıtlarında yine 'övmek' anlamında karşımıza çıkıyor (Altın-Köl II, 3. Satır, Kormuşin'de "восхвалять" olarak açıklanır). Uygur belgelerinde aynı anlamdaki *alka-* ve *alkan-* eylemlerinin yanında *alkatılmış* 'övülmüş', *alkatmış* (a.a), *alkış* 'hayır dua, kutlama', *alkışçı* türevleriyle karşılaşılmaktadır.[30] Aynı eylemi Kut. Bil. de yine *öv-* anlamında görüyoruz:

"kişi körse ögse sini alkayu" (5786)

(kişi seni görse, takdir ederek övse).

Eylemin Türkiye Türkçesinde artık unutulmuş olduğunu, Eski Anadolu Türkçesindeki *alkış*, *alkış etmek* sözcüklerinin bugünkü Anadolu ağızlarında daha çok 'dua, hayır dua' anlamında yaşadığını söyleyebiliriz.[31]

Bu veriler ve Uygur metinlerinde *alka-* eyleminin *ög-* ile birlikte,

---

30 *alka-* ve türevleri için bkz. Rb. 2, 95. Rb. *alka-* eylemini 'loben, preisen', 'sprechen, aussprechen', 'schaffen, erschaffen' sözcükleriyle karşılıyor.

31 *alka-* için ayrıca bkz. A.Y. III, 153.16; Hs. Ts. X, 203, Alt. Gr. ve Uyg. S.

ikileme biçiminde kullanılması,[32] her iki eylemin daha o dönemde tam eşanlamlı niteliği taşıdığını, daha önceki örneklerde olduğu gibi, daha önceleri farklı anlamlardayken birbirlerine yaklaştıklarını göstermektedir.

Bugünkü Türkiye Türkçesinde aynı kavram alanından, 3 eşanlamlı yaşamaktadır: *işitmek, dinlemek, duymak*. Türkçe Sözlük'ün 1988 baskısında bu sözcükler birbirleriyle açıklanarak şöylece tanımlanır: *işitmek* 'kulakla algılamak, duymak', *dinlemek* 'işitmek için kulak vermek', *duymak* 'işitmek, ses almak'.

Köktürk yazıtlarına baktığımızda, Kül Tigin'deki "bu sabımın edgüti eşid, katıgdı tiñla" (G 2) tümcesi (bu sözlerimi iyice işitin, sıkıca dinleyin), konumuz bakımından ilgi çekicidir; tam eşanlamlı özelliği taşıyan, iki eylemi içerir. Bunlardan *eşid-* KT G 1 ve KT D 12'de geçtiği gibi Uygur belgelerinde de çeşitli türevleriyle birlikte kullanılmıştır. Eski Türkçe döneminde yaygın ve yerleşiktir.

tiñla- biçimiyle ve *eşid-*'le aynı tümcede kullanılan eylemin Uygur metinlerinde de türevleriyle birlikte görülmesi (bkz. Alt. Gr., özellikle *tiñçi* 'casus' sözcüğü, U II. 78, 37), Divan'da (III, 403, 15-17) yine türevleriyle geçmesi, tıpkı *eşid-*'te olduğu gibi, bugüne kadar önemli bir ses ve anlam değişikliği geçirmemiş olması ilginçtir. *tıñ-* kökünün türevi olduğu anlaşılan *tıñla-* Köktürk döneminde *eşid-*'le aynı anlamda geçtiğine göre o duruma gelinceye kadar bir anlam değişmesini geride bırakmış olmalıdır.[33]

Bugünkü *duy-* eylemi de Tonyukuk yazıtında (II B 3) geçer:

---

32 Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımı için bkz. Tar. S. I; Anadolu ağızları için de Derl. S. I).

Hs. Ts. X, 203'teki "öğe alkayu" ulacı aynı niteliktedir.

33 Clauson (s. 522) *tıñla-*'nın Çince *t'ing* 'işitmek, dinlemek' ile olan benzerliğine işaret etmekte, ancak *d-* ve art ünlülerin bu ilişkiyi güçleştirdiğini belirtmektedir. Uygur belgelerinde 'ses, ton' anlamında *tıñ*'ın geçmekte olması, 'casus' demek olan *tıñçı*'nın kullanılması ve *tıñla-* eyleminin hemen bütün Türk lehçelerinde görülmesi *tıñla-*'nın Türkçe kökenli, eski bir öğe olduğunu gösteriyor, sanıyoruz.

"Kelmişi alp tidi, tuymadı" (gelişi zor dedi, (ama) hissetmedi). Bu kullanım, eylemin o dönemde 'hissetmek, farkına varmak' anlamında olduğunu göstermektedir. Clauson'ın sözlüğünde 'to perceive, notice, feel and the like' olarak açıkladığı sözcük (s. 567) Uygur metinlerinde yine 'duymak, farkına varmak, ayırt etmek' anlamlarında kullanılmıştır (bkz. A. Y. 629-14, A. Y. 3=5, 187-10; Alt. Gr., Uyg. S.). Bunun yanında *tuyun-* dönüşlü çatısı da (TT III, 120, A.Y. 3=5, 172-22) görülüdür.

Bu üç eylemi incelediğimizde bir yandan o dönemde soyut kavramlara dayanan eylemler bakımından dilin zenginliği ortaya çıkmakta, bir yandan da özellikle *eşid-* ve *tiñla-* eylemlerinin Köktürk metinlerinde tam eşanlamlı oluşlarının, bu öğelerin Türkçede çok daha önceden ve farklı anlamlarda yaşadıklarını gösterdiği gerçeği belirtmektedir.

Eşanlamlı eylemlere bir başka örneği, *tiril-* ve *kubran-* (kuvran-) eşanlamlıları oluşturmaktadır.

Kül Tigin (D 12) ve Tonyukuk'ta (IB 2) geçen *tiril-* eylemi 'toplanmak, bir araya gelmek' anlamındadır (Bugünkü *derilmek, derlemek, dergi* sözcükleriyle krş.). *tir-* 'dermek, toplamak' eyleminin bir başka çatısı olup bu da Bilge Kagan'da görülür (D 12).

Yine 'toplanmak, bir araya gelmek' anlamındaki *kubran-* aynı metinlerde (Tony. I B 4) geçer. Clauson'ın *quvran-* biçiminde okuduğu sözcükle aynı kökün türevi olan *quwrag* 'toplantı, dernek' anlamıyla Uygur belgelerinde görülür (A.Y. 490, 17; Alt. Gr. Aynı sözcüğü *quwrag, quwrag, guwrag* biçimlerinde de verir. Ayrıca, İhe Hüşötü yazıtında (27) aynı eylemin *kuwra-* çatısı geçer.

Tonyukuk yazıtında (II B 3) 'kaçmak' anlamında *tez-* eylemine rastlanmaktadır. Uygur metinlerine baktığımızda, aynı kökün türevi *tezkin* 'kaçak, sığınmacı' sözüyle karşılaşılır. Divanı'da ise işten kaçan kimseler için *tezgek* (II, 289-7) sıfatı kullanılmakta, ayrıca, halk arasındaki ürküntü ve paniği anlatmak üzere *tezik* (I, 3 87-2) ve *tezgi* (a.a., I, 429-10) sözcüklerinden yararlanılmaktadır. *tez-*

eyleminin yanısıra, Köktürk döneminde *kaç-* eyleminin de geçtiği görülüyor (Ongin, sağ, 9. Satır).

Burada da, yukarıdaki örneklerde olduğu gibi, aynı çağda, aynı anlamda kullanılan iki ayrı eylemin yaşamakta olduğu görülmektedir.

Eylemler konusunu bitirmeden önce, yukarıda değindiğimiz bir yazımızda (1974:1-14) ele alınan bir örneği anımsatmak istiyoruz: O yazıda, bugünkü Türkiye Türkçesinde *bıkmak - usanmak - bezmek* eşanlamlı üçlüsünün Uygur metinlerinden bu yana, değişik kaynaklardaki kullanımlarını incelemiştik. *Bezmek* eylemi Uygurcada 'titremek, ürpermek' anlamıyla geçiyor, *korkmak* eylemiyle birlikte, ikileme olarak da kullanılıyordu. Räsänen ve Clauson'ın **osa-* köküne bağladıkları *usanmak* ise Karahanlı Türkçesinde türevleriyle birlikte, yaygın olarak geçiyordu (bkz. Divan I, 122-30). Bu kökün 'kayıtsız olmak, gafil olmak, boş bulunmak' anlamlarında olduğu anlaşılıyordu. Osmanlıcaya özgü olduğunu sandığımız *bıkmak* eylemiyle birlikte bugün *bezmek* ve *usanmak* eylemlerinin Türkiye Türkçesinde tam eşanlamlı nitelikleri, bu öğelerin öbür eşanlamlılarda olduğu gibi, zaman içindeki anlam gelişmeleriyle çok uzun bir süre içinde (bu örneklerde aşağı yukarı 700 yıl içinde) tam eşanlamlı duruma geldiklerini gösteriyordu. Köktürk yazıtlarındaki tam eşanlamlılar için de çok daha eski tarihlere uzanan kullanımların ve anlam farklılıklarının bulunması söz konusudur.

Ad soylu sözcüklere gelince, bunlar arasında da dikkati çeken tam eşanlamlılara rastlıyoruz. Soyut kavramları incelerken değindiğimiz ve 'kötü, fena' anlamına gelen *anıg* ile *yablak* ve daha sonraları farklı kullanımlarıyla bir anlam iyileşmesine uğrayan *yabız* (yavuz) sıfatları bunlardandır. 'Önce, ilkin' kavramını yansıtan *ilk* sözcüğünün yanında *başlayu*'nun da yaşamakta olması, yine aynı türden eşanlamlıların örneğidir. Yazıtlarda "bütün, eksiksiz, tümüyle, hep" kavram alanındaki *kop* (ayrıca *kopın*), *kalısız* ve

tüketi sözcükleri de dilin eşanlamlılar yönünden zenginliğini göstermektedir.

Bugün genellikle ayrı anlamlarda kullandığımız *ince* ve *yufka* sözcükleri VIII. yüzyılda eşanlamlı olarak aynı metinde, aynı tümce içinde geçiyordu:

"yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş, yinçge erklig üzgeli uçuz; yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş, yinçge yogun bolsar üzgülük alp ermiş" (Tony. I G 6).[34]

(yufka (ince) iken delmek kolaymış, inceyi kırmak kolay; yufka (ince) kalın olursa onu delmek zormuş, ince yoğun olursa kırmak zormuş).

Bir atasözü olduğu anlaşılan bu sözde geçen ve bugün *yufka*'ya dönüşen sözcük bu kullanımıyla 'delinmesi kolay, ince' bugün *ince* biçimini alan sözcük de 'kalın'ın tersi' anlamına geliyordu. Ufak anlam ayrımına karşın bu iki sözcüğün o dönemde eşanlamlı olduğu görülüyor, birlikten güç doğacağını anlatan bu sözde geçen *yinçge* daha sonraki dönemlerin metinlerinde aynı anlamın yanında, aktarmalı olarak 'narin, hafif' anlamında kullanılıyordu. *Yuyka*'nın ise Türkiye Türkçesindeki *yufka* biçimi yeni bir anlam ('ince hamur yaprağı') kazanmakla birlikte "eli yufka" ve "yufka yürekli" deyimlerinde 'güçsüz, çabuk etkilenebilir' anlamını yansıtıyordu. Bu örnekler de sözcüklerde anlamca değişmenin çok uzun zaman alacağını göstermektedir.

Renk gösteren sıfatlardan *ak*, Köktürk yazıtlarında birkaç yerde geçer (örn. KT K 2,3,9). Bunun yanında, yine 'ak' anlamına gelen *ürüñ* sözcüğüyle karşılaşırız:

"sarıg altun ürün kümüş buñsuz kelürti" (Tony. II G 4).

Uygur metinlerinde de (örn. Manichaica I, 22) gördüğümüz *ürüñ* sözcüğü Divan'da da (II, 12) geçmekte, *ürüñ kuş* tamlaması 'beyaz kuş' olarak açıklanmaktadır.

---

34 Tekin (1995:14) atasözünün asıl biçiminin ilk iki sıralı tümceyle sınırlı olduğunu, sonrasının Tonyukuk tarafından eklendiğini ileri sürer.

Bugünkü *güç* sözcüğümüz Orhun yazıtlarında *küç* biçiminde ve 'kuvvet' anlamında sık geçer (Örn. KT D 12, BK D 8); ayrıca, *iş küç* ikilemesiyle karşılaşırız (örn. KT D 8, 30). Buna karşılık *erk* sözcüğü aynı metinlerde yoktur; ancak Yenisey'de *erklig* biçimindeki sıfatıyla karşılaşırız ki (Altın Köl I, sağ 2), bunun bulunabilmesi için *erk*'in de yaşamakta olması gerekir.

Yenisey yazıtlarına gelince, bu metinlerde de eşanlamlı öğelerin bulunduğu göze çarpmaktadır. Özellikle dikkati çeken örnekler, soyut kavramları belirlerken değindiğimiz, hepsi 'yarar, yararlanma' anlamına gelen *asıg*, *utuş* ve *tusu* sözcüklerinin bu metinlerde geçmesidir. Öte yandan, Elegest yazıtında karşılaşılan *elim ugrınta* ve *elim utuşıña* kullanımları *ugur* ve *utuş*'un kavram yakınlıklarını işaret etmektedir.

Yenisey yazıtlarında, aynı anlama gelen bugünkü *elçi* ve o metinlerde 'elçi' anlamını taşıyan *yalabaç* sözcüklerinin geçmesi, Orhun yazıtlarında çoğunlukla ikileme olarak rastladığımız *iş* ve *küç* sözcüklerinin yanında *etig* 'iş, hareket, eylem' sözcüğünün de bulunması, sözvarlığının o dönemdeki zenginliğinin kanıtlarındandır. Bir başka kanıt da tıpkı Orhun yazıtlarında olduğu gibi 'ad, ün, unvan' anlamlarına gelen *at* ve *kü* sözcüklerinin yanında *çab*'ın da kullanılmış olmasıdır (Uybat III, 15).

Bu bahsi bitirirken belirtmek istediğimiz nokta, yalnızca, yazıtlarda geçen eşanlamlıların bile, Yenisey ve Orhun metinlerinin yazıldıkları dönemlerdeki sözvarlığının genişliğini, birbirine çok yakın anlamlı öğelerin aynı metinlerde, kimi zaman aynı tümce içinde kullanıldığını ortaya koyduğudur. Tek başına, eşanlamlılık ölçütü bile, bir dilin bu duruma gelebilmesi için işlenmiş, çok uzun zamandan beri kullanılarak gelişmiş olduğunu göstermektedir, kanısındayız.

1.4. Çokanlamlılık.

Daha XIX. Yüzyılda dilbilimcilerin belirttikleri bir yargı, bir sözcük *çokanlamlı* (İng. polysemous) ise, onun dilde çok kullanılan, çeşitli bağlamlar içinde yer alan ve "sağlıklı durumda" bulunan bir öğe sayılabileceğidir.[35] Dilbilimde *temel sözvarlığı* içinde bulunduğu benimsenen öğeler bu özelliği gösterir. Örneğin, bugün Türkiye Türkçesindeki *çıkmak* eyleminin 60, *almak* eyleminin 40 kadar, *gelmek* ve *çekmek*'in 30'dan fazla, *vermek* eyleminin ise 20 kadar değişik anlamı ve kullanımının bulunduğu, bunların çeşitli deyimler ve anlatım kalıpları içinde de yer aldıkları görülür.

Temel sözvarlığı içinde bulunan bu öğelerin yanında kimi sözcükler de vardır ki, bunlar ancak, dilin çeşitli alan ve kesimlerinde uzun süre kullanılmaları, sanat ve bilim yapıtlarında yer almaları sonucunda çokanlamlı duruma gelmiştir. Bugünkü Türkiye Türkçesindeki *gönül* sözcüğü 'sevgi', 'istek', 'düşünüş', 'hatır' gibi çeşitli anlamlara gelmekte, ayrıca 60'tan fazla deyim içinde yer almaktadır.

Çokanlamlı sözcüklerin bir başka özelliği, genellikle, başlangıçta somut bir nesneye ad olmaları, çeşitli benzetmelere dayanan aktarmalar, benzetmeli kullanımlarla zaman içinde yeni somut ve soyut kavramları yansıtmalarıdır. Örneğin *iğne* ve *taş* başlangıçta birer somut nesnenin adı iken zamanla yeni somut şeyleri ve soyut kavramları dile getirir olmuştur: Türkçe Sözlük'te *iğne*'nin 11 somut anlamı gösterilmekte, bunun yanısıra 'üstü kapalı olarak söylenmiş onur kırıcı, üzüntü verici' söz anlamı bulunmaktadır. *İğnelemek* de aynı kavramla ilgili olarak bunun türevidir. *Taş* adı ve

---

35 *Darmesteter*'nin (1932: § 76) "dans l'état de santé" biçiminde nitelediği çokanlamlıların bu özelliği başka araştırıcılar, örneğin *Schöne* tarafından da (1951:129) benimsenmiştir. Bu ve öteki yayımlar için bkz. Aksan, 1998: 70-72.

taşlamak eylemi de aynı niteliği gösterir.

İşte biz, bu türden örneklerin bir dilin eldeki en eski metinlerinde çokanlamlı olarak görülmesinin, bu sözcüklerin, dolayısıyla da dilin o çağdan önce de gelişmiş, işlenmiş, daha eskiye götürülebilecek bir dil olduğunu gösteren ipuçları sayılabileceği kanısındayız. Bu açıdan Eski Türkçe dönemi metinlerine bir göz atalım:

Bugünkü *beşik* sözcüğümüz Köktürk yazıtlarında *bişük* biçiminde ve yalnızca 'akraba' anlamında geçer (KT G 6). Köktürkçede yalnızca bu anlamda görülmesi, onun bugünkü anlamının o dönemde bulunmadığını göstermez. Nitekim Uygur metinlerinde aynı sözcük *böşük, bişük, büşük* biçimlerinde görülür (Alt. Gr. 'Wiege, Freund, Verschwägerter, Geliebter' anlamlarını gösterir). Kaldı ki, 300 yıl sonraki Divan'da yine *beşik*'in bugünkü anlamıyla karşılaşıyoruz. Örneğin *beşiklig uragut* 'beşikli, emzikli kadın' kullanımına rastlıyoruz (I, 509). Öte yandan Uygur metinlerinde bugünkü *dünür* sözcüğüyle kurulmuş *tüñür böşük* (P.P. Kal. 64), *adaş böşük* (U. III. 33, 17, Rb. 'Kameraden und Freunde' anlamını verir: I, 40), *bagır böşük* (TTVI, 105) gibi akrabalık ve dostluk, arkadaşlık anlatan ikilemelerin bulunması, Köktürkçede görülen bu anlamın çok eskilere giden bir çokanlamlılığın bulunduğunu ortaya koyuyor: Türklerde beşik, akrabalığın, kan bağı, sevgi ve dostluğun yakından ilişkili olduğu bir kavram olarak benimsenmiş, Köktürk metinlerinden çok eskiye giden bir anlam gelişmesi ve çokanlamlılık örneği meydana getirmiştir. Bunu şöylece şemalaştırabiliriz:

beşik → kan bağı, akrabalık → yakınlık, dostluk

Burada hemen belirtelim ki, sesbilim açısından bakacak olursak *bişük* > *böşük* biçimindeki bir gelişmenin açıklanması çok kolaydır; benzerleri de bulunmaktadır: Bir yandan /b/ sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisi (krş. *Biber* ~ *büber*; *baba* ~ *boba*, bir yandan da aynı değişimi

etkileyen gerileyici ünlü benzeşmesi burada rol oynayabilir.

Bu olayı inandırıcı kılan benzeri bir gelişmeyi, bugün *bağır* biçiminde kullandığımız *bagır* sözcüğünde de buluyoruz. Somut bir kavramı yansıtan bu sözcük Uygur belgelerinde 'karaciğer', 'göğüs', 'karın' ve 'dost, akraba' anlamlarında da kullanılmaktaydı (örn. TTI, 16'da 'karaciğer', Usp266'da 'sevilen, akraba' anlamı vardır). Buradaki anlam gelişmesi, başlangıçtaki "karaciğer" kavramının *aktarmalı* (metaphorical) kullanımla temel anlamdan yan anlamlara yönelme biçiminde olmuştur. H. W. Brands'ın birçok örneğini verdiği olay *bagır* sözcüğünü *böşük*'le eşdeğerli duruma getirerek *bagır böşük* ikilemesinin 'kan bağı ve evlilikle olmayan bağ' kullanılmasına da yol açmıştır.

Orhun yazıtlarında sık geçen *agı* sözcüğünün (bkz, KT G 5, 6, 7; BK K 4, 5; Tony. II G 4) daha o dönemde çokanlamlı olduğu ve bir anlam gelişmesini geride bıraktığı anlaşılıyor. *Yablak agı*, *edgü agı* gibi tamlamalarda da görülen sözcük değişik çalışmalarda 'ipekli kumaş', 'hediye', 'mal' olarak açıklanmıştır.[36] Çinlilerin Türklere verdikleri armağanların ipekli kumaş olması akla yakındır. Ancak sözcüğün Uygur belgelerinde 'servet, varlık, hazine' anlamlarında geçtiği de kesindir (Alt Gr: 'Güter, Besitz, Reichtum, Habe, Schatz' olarak, Rb I 63: ('beweglicher') Besitz, Schätze, Besitz, Stoff (für Kleider). Divan'da 'ipekli kumaşları gözeten, koruyan kişi' demek olan *agıçı* sözcüğünün geçmesi (II, 89), Kut. Bil.'de *agılık*'ın 'hazine' (4145), *agıçı*'nın da 'hazinedar' anlamında kullanılması sözcüğün baştan beri çokanlamlı olduğunu ve şu yolda bir anlam gelişmesine uğradığını göstermektedir:

İpekli kumaş → değerli şey, armağan → servet, hazine

---

36 Orkun'un 'Çinden gelen ipekli kumaş, hediye, define, hazine' olarak açıkladığı sözcüğe Tekin 'ipekli kumaş' anlamını vermekte, Ergin ise kimi yerde 'mal', kimi yerde 'ipekli kumaş' anlamını göstermektedir.

Şimdi bir başka sözcüğe geçelim: Bugünkü *iç* sözcüğümüz Kültigin yazıtındaki (D 26)

"içre aşsız, taşra tonsuz yabız yablak
bodunta üze olurtum"
(içi [karnı] aç, dışı giyimsiz, kötü durumdaki
halk üzerinde tahta çıkmadım)

tümcesinde ve Tonyukuk'taki (I G 6)

"öz için taşın tutmuş"
(kendi içiyle dışını tutmuş)

sözlerinde bugünkü anlamıyla kullanılmaktadır. Aynı ad kökünün türevi olan *içik-* 'tabi kılmak, bağımlı kılmak' (örn. KT D 38, 10) ve *içger-* 'tabi kılmak, bağımlı kılmak' (BK D 25, 26) eylemlerinin bulunmakta olması da "içine almak, kendine bağlamak" kavramının *iç*'in temel anlamından yararlanılarak oluşturulduğunu göstermektedir. Öte yandan aynı dönemde bu sözcüğün tıpkı Farsçadaki *enderūn* (اندرون) sözcüğünde olduğu gibi 'hükümdar sarayı, saraya ait olanlar' anlamını da taşıdığı görülüyor:

"tabgaç kaganıñ içreki bedizçig ıttı" (KT G 12)
(Çin hakanının sarayındaki süslemeciyi gönderdi(ler))

tümcesinde ve *iç buyruk* (BK G 14) tamlamasında ('saraydaki kumandan, amir') aynı anlam belirgindir. Tonyukuk yazıtında geçen *içre sab* tamlaması ise ('gizli mesaj', TIK 10) *iç*'in 'gizli' anlamına da geldiğini ortaya koyuyor. Bu durum *iç*'in daha Köktürk dönemindeki çokanlamlılığını göstermektedir. Uygur metinlerinde aynı nitelik görülmekte, bugünkü anlamda kullanılan *iç*'in yanısıra *içegü* 'iç, bağır' (U III, 78.2), *içker-* 'içermek, tabi

olmak' (TT IV, 12, 4 3, Alt Gr), *içgerü* 'saray içi', *içgerülüg* 'saraya, hükümdara özgü' türevleri de geçmekteydi. Köktürk yazıtlarındaki *iç* sözcüğü bugünkü anlamıyla Yenisey yazıtlarında da kullanılmıştı (bkz. Abakan, 12. Satır).

Yazıtlardan çok önceye uzandığı anlaşılan çokanlamlılığa yol açan anlam gelişmesinin şu doğrultuda gerçektiğini sanıyoruz:

iç (dış'ın karşıtı) → insanın içi ↗ insanın içinde bulunan (gizli)
↘ sarayın içine, hükümdara ait

Köktürk yazıtlarında, çokanlamlı olan daha birçok öğeyle karşılaşırız. Temel sözvarlığı içindeki sözcüklerden *baş*'taki çokanlamlılık ilgi çekicidir. Bugünkü Türkiye Türkçesinde, birçok lehçede olduğu gibi geniş bir kullanım alanı olan *baş*, yazıtlarda temel anlamı olan 'kafa' anlamında görülür (KT D 33, Yenisey'de Kormuşin 14, 5, 42, 1, 48, 10, 11). Bunun yanısıra, sözcüğün 'lider, şef' anlamı (Tony. I K7, *sübaşı* biçiminde), 'doruk, tepe' anlamları bulunduğu gibi, *başlıg* 'başkaldıran, mağrur' (KT D 2) *başlayu* 'ilk, önce' (KT D 16, 25) biçimindeki türevleri ve *başad-* 'liderlik, kumandanlık etmek' (KT K 8, BK G 13) gibi eylemler de kullanılmıştır. *Başlayu* sözcüğünün 'önce, ilk' anlamının bulunabilmesi için *başla-* eyleminin bugünkü anlamında o dönemde de kullanılmış olması gerektiği ise tartışılamaz. Bütün bu öğeler de gösteriyor ki, *baş*, Köktürkçeye gelinceye kadar çok uzun bir evreyi geride bırakmış olmalıdır.

Yine temel sözvarlığından *eb* (ev) sözcüğü de temel anlamı olan 'çadır, ev'in yanında 'karargâh' (örn. Tony. I K 6), 'yurt, yurt içi' (BK D 32) anlamlarını yansıtıyordu.

Sab (sav) sözcüğü ele alanırsa onun da değişik kullanımlarıyla karşılaşılır. Temel anlam olan 'söz'ün (örn. KT G 1, 11) dışında

'haber' (örn. Tony. I K 10), 'mesaj' (Tony. I K 10) anlamları vardır ki, İslamlığın Türklerce kabul edilmesinden sonra Far. kaynaklı *peygamber* (Far. پیامبر) sözcüğünün çevirisi olarak *savçı*'nın kullanılması ("haber getiren"), 'haber' anlamının uzun yüzyıllar boyu yaşamış olduğunu göstermektedir.

Bu verdiğimiz örneklere, daha birçoklarını ekleyebiliriz: *ülüg* sözcüğünün hem 'bölüm, bölük' anlamını (Tony. I B 4), hem 'baht, talih' anlamını (örn. BK K 7) taşımakta olması ilginçtir. Çünkü bugün kullandığımız *üleş-* eyleminin kökü olan *ül-* kökü yazıtlarda geçmediği halde *ülüg*'ün 'bölüm, bölük' anlamında görülmesi, bu eylemin 'bölmek' kavramını yansıttıktan sonra "insana düşen hisse, pay" düşüncesine dayanan 'baht, talih' sözcüğünün oluşması doğrultusunda bir anlam gelişmesine uğradığını göstermektedir.

Bizce, Orhun yazıtlarının konumuz bakımından en dikkatli örneklerinden biri, *köñül* (gönül) sözcüğünün yazıtlarda, bugünkü kullanımlarına yakın, koşut bir biçimde geçmekte olmasıdır. Bugün Türkiye Türkçesinde *gönlümden geçen...*, *gönlüne göre*, *gönlünce* gibi kullanımlarını gördüğümüz *gönül*, yazıtlarda şu tümcelerde karşımıza çıkıyor:

1. "...köñlüñçe uduz tedi" (T I G 8)
   ([orduyu] gönlünce sevket dedi)
2. "kıyınıg köñlüñçe ay... tidi) (T I K 8)
   (cezayı [cezalarını] gönlünün istediği gibi söyle [ver] dedi)
3. "köñülteki sabımın urturtum" (KT K 12)
   (gönüldeki sözümü [diyeceklerimi] [taşa] hâkkettirdim)
4. "...köñülte sıgıt kelser yanturu sakıntım" (KT K 11)
   (gönülden feryat gelse [onu] geri çevirerek yas tuttum)

Bu kullanımlar incelenince 1. ve 2. tümcelerde 'istek, kişisel karara dayanan davranış' anlamının, 3. tümcede 'düşünce, içten

geçen düşünceler', 4. de ise 'ruh, insanın duygu yönü' anlamlarının söz konusu olduğu görülür. Bu denli kısa metinlerde sözcüğün anlamlarının çeşitliliği, onun o dönemde başka kullanımlarının da bulunabileceğini akla getirmekte, dilin o çağdaki gelişmişliğine de bir ipucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu örneklere ek olarak, soyut kavramları incelerken geçtikleri yerleri gösterdiğimiz *bilig* 'bilgi, akıl, zihin', *yurt* 'yurt, konaklama yeri, merkez', *tüz* 'doğru, kusursuz, uyumlu', *suk* 'kıskançlık, haset, hırs, öfke', *kiçig* 'küçük, çok az, hiç', *buñ* 'sıkıntı, üzüntü, yokluk, gereksinme', *alp* 'yiğit, cesur, zor', *ertiñü* 'çok, fazla, pek çok', *yeme* 'dahi, de, hem...hem' sözcüklerindeki çokanlamlılığa da dikkati çekmek isteriz.

Eylemleri incelediğimizde, bu öğelerde de ilgi çeken çokanlamlılıkla karşılaşıyoruz. Örneğin bugün geniş bir kullanım alanı bulunan *al-* eylemi temel anlamı dışında yazıtlarda şu anlamlarda görülüyor:

1. 'Zaptetmek, fethetmek':
   "tört buluñdaki bodunug kop almış" (KT D 2)
   (Dört bucaktaki halkları hep zaptetmiş)
2. 'Dikkate almak, dinlemek':
   "igidmiş kaganıñın sabın almatın" (KT G 9)
   ([seni] beslemiş hakanlarının sözünü dinlemedin)
3. 'Oğul ya da kızına, bir kimseyi gelin ya da damat olarak almak':
   "türgiş kaganka kızımın ertiñü ulug törün alı birtim türgiş kagan kızın ertiñü ulug törün ogluma alı birtim" (BK K 9-10)
   (Türgiş hakanına kızımı olağanüstü büyük [bir] törenle alıverdim. Türgiş hakanının kızını olağanüstü büyük [bir] törenle oğluma alıverdim).

Aşağıdaki eylemlerde de aynı çokanlamlılık görülüyor:

olur-:

1) 'oturmak, uyanık kalmak': (BK D 22, Tony. I G 5)
2) 'tahta çıkmak' : (KT D 26, KT G 10)
3) 'ikamet etmek, oturmak, yurt tutmak': (KT G 3, Tony. I B 7)
4) 'yaşamak, geçinmek': (Tony. I G 8)

sakın-:

1) 'düşünmek, bir yargıya varmaya çalışmak' (BK D 35, Tony. I B 5)
2) 'endişe etmek, kaygılanmak' (BK D 2)
3) 'yas tutmak, büyük üzüntüye kapılmak' (KT K 10, BK B 6)

Uygur metinlerinde *sakın-* ve *sakınç*'ın yanısıra *sakınçlıg*, *sakı-*, *sakış-*, *sakış*, *sakışsız*, *sakurgu* gibi türevlerle karşılaşıyoruz. Köktürkçede *sakın-*'ın bir köken olduğu, bundan önce *sak-* kökünün var olması gerektiği rahatlıkla kabul edilebilir. Öte yandan Divan'da 'işte uyanık ve zeyrek olan' biçiminde açıklanan (I, 333-22) *sak* sözcüğü bugün Anadolu ağızlarında 'uyanık, tetikte', 'uykusu hafif kimse', 'çok iyi duyan kulak' anlamlarında geniş bir kullanım alanına sahiptir (bkz. Derl. S. X). Ayrıca, bugün de yaşayan, hele *Allah saklasın* sözünde eski anlamını daha iyi yansıtan *sakla-* eyleminin varlığı da göz önünde tutulmalıdır. Öte yandan, 'düşünmek' ile 'korumak', 'himaye etmek', 'muhafaza etmek' arasındaki anlam yakınlığı bütün bu türevleri bir köke bağlamak olanağı bulunduğunu göstermektedir.[37] Kaldı ki, bugün kullandığımız *say-* ve *san-* eylemleri de gerek biçim, gerek anlam açısından aynı sözcük ailesi içinde düşünülmelidir. Bu örnek

37 Clauson (s. 812), *sakın-* ı, *sa:k*'ın dönüşlü biçimi olarak göstermekte, *sa:k-*'ı da *sa:-*'dan *-k-* ile türemiş saymaktadır.

üzerinde sonuç olarak söyleyebileceğimiz, *sakın-* eyleminin Köktürklerden çok daha eskilere uzanan ve çok daha geniş bir sözcük ailesinin öğelerinden olduğudur. Köktürk yazıtlarından sonra da anlam değişmesine uğradığı anlaşılıyor (Daha sonraki gelişmeleri için bkz. Aksan, 1971:145).

sı-:

1 '*kırmak*'

"... ak adgırıg udlıkın sıyu urtı" (KT D 36)

(... Ak aygırı, uyluğunu kırarak vurdu)

2. '*fethetmek, zaptetmek*':

"üç otuz balık sıdı" (Tony. I G 2)

(Yirmi üç şehir zaptetti)

bas-:

1. Temel anlamı, bugünkü 'basmak' olmalıdır.
2. '*baskın yapmak*':

"kırkız bodunug uda bastımız" (KT D 35)

(Kırgız halkını uykuda bastık)

3. '*yardımcı olmak*'

"teñri umay ıduk yer sub basa berti" (Tony - II B 3)

(Umay Tanrı, kutsal Yer Su Tanrısı yardımcı oluverdiler)

yarlıka-:

1. '*buyurmak*':

"teñri yarlıkadukın üçün özüm kutum bar üçün kagan olurtum" (BK K 7)

(Tanrı buyurduğu için, kendim, talihim olduğu için hakan (olarak) tahta çıktım).

2. '*korumak, esirgemek*

"teñri yarlıkazu..." (Tony. II D 3)

(Tanrı esirgesin...)

3. '*yardımcı olmak*':
"teñri yarlıkadı, yańdımız" (Tony. I G 9)
(Tanrı yardımcı oldu, bozguna uğrattık)
"teñri yarlıkaduk üçün ... korkmadımız" (Tony. II B 5)
(Tanrı yardımcı olduğu için ... korkmadık).

Bu çokanlamlı eylemlerin yanında *kazgan-*, *bulga-*, *yeltür-*, *kontur-*, *ebir-*, *tapla-*, *yorı-*, *kılın-* gibi, başka çokanlamlılar da vardır.

Yukarıdan beri gösterdiğimiz bütün bu örnekler, Köktürk dönemindeki sözcüklerin o çağda çok uzun bir süreç sonunda, çeşitli anlam olaylarıyla meydana gelebilecek yeni yeni anlamlar kazanmış olduklarını, bunun da ancak, işlenmiş, gelişmiş bir dilde gerçekleşebileceğini göstermektedir, kanısındayız.

Yenisey yazıtlarının sözvarlığı incelendiğinde, Orhun yazıtlarında çokanlamlı olduğu görülen birçok sözcüğün bu metinlerde de aynı niteliği taşıdığı görülür. Örneğin *el* sözcüğü (*il* yazımı da vardır) 'ülke, devlet, yurt, vatan' anlamlarında geçmektedir. Birçok metinde *elimke bökmedim* 'yurduma doymadım' sözüyle karşılaşılır. Taşı yazan ya da yazdıran, ölenin ağzından konuşurken *teñri elim* "'kutsal, göksel yurdum' der (örn. Uyuk-Tarlag, 2. Satır; Oya, 5. Satır). *Er* sözcüğü değişik metinlerde 'erkek, asker, insan' anlamlarında kullanılmıştır, Yazıtlarda *baş*'ın 'kafa' anlamının yanında 'başlangıç' anlamı da görülür. *Yer* sözcüğü, bugünkü anlamıyla birlikte 'dünya' anlamında da geçer. *Kara*, renk adı olduğu gibi 'avam' kavramını anlatmak üzere *bodun*'la tamlama oluşturur. Ayrıca, *tut-*, *kıl-*, *ıd-* gibi eylemler de çokanlamlılık göstermektedir.

1.5. "İleri Öğeler"

Daha önce yayımlanan yazı ve bildirilerimizde (Kaynakçaya bkz.) değindiğimiz, burada yeni örneklerini de vereceğimiz bir ölçüt, VIII. yüzyıla ait olan Orhun yazıtlarında görülen ve bizim "ileri öğeler" adını verdiğimiz birtakım sözcüklere dayanmakta, bunlardan yararlanarak o dönemin sözvarlığını ve daha önceki dönemi aydınlatmaya yönelmektedir.

Bilindiği gibi, Kül Tigin, Bilge Kagan ve Tonyukuk yazıtlarında genellikle, Türklerin yaptıkları savaşlar, başlarından geçen olaylar ve Türklere verilen öğütler yer almakta, günlük yaşama ilişkin konular üzerinde durulmamaktadır. Bu yüzden bu yazıtların sözvarlığı sınırlıdır; taşa yazma dolayısıyla da kısa anlatıma ve genellikle az sözle çok şey anlatmaya yönelmiştir. Ancak bu duruma karşın bu belgelerdeki kimi sözcükler bizim için büyük önem taşımakta ve Türkçenin o çağdaki sözvarlığını ve daha öncesini aydınlatan ipuçları niteliği göstermektedir.

Biz, bir sözcük ailesi içinde, ancak sonradan meydana gelebilen, yani varlığı, birtakım kavramların, sözcüklerin varlığına bağlı olan, biçim bakımından gelişerek türetmelerle birtakım anlam olaylarından sonra ortaya çıkan sözcüklere "ileri öğeler" adını veriyoruz. Bugünkü Türkiye Türkçesinden örnek verecek olursak, *aç-* kökü var olmasaydı bundan türeyen *açıklamalı* (*aç-ık-la-ma-lı*) gibi bir sözcük ortaya çıkamazdı. Aynı biçimde, *ara-* kökü dilde bulunmasaydı *araştırmacı* (ara-ş-tır-ma-cı), *göz* ad kökü olmadan da *gözetmenlik* (göz-et-me-n-lik) türevlerinin varlığı düşünülemezdi. İşte biz, gerek biçim, gerekse anlam bakımından gelişmiş, birtakım biçim ve anlam aşamalarını geride bırakmış bu gibi öğeler bir dilin eldeki en eski metinlerinde bulunduğu takdirde, bunlara temel oluşturan köklerin de var olması gerektiği yolundaki mantığa dayanarak Eski Türkçe döneminin sözvarlığını inceliyoruz. Şimdi, örnekler üzerinde duralım:

Daha önce de değindiğimiz *tapla-* eylemi Köktürkçede 'kabul etmek, uygun görmek' gibi soyut bir kavrama dayanan bir eylem olarak geçmekte ve olumsuz biçimiyle kullanılmış bulunmaktadır:

"üze teñri ıduk yir sub eçim kagan kutı taplamadı erinç" (BK D 35)

(Yukarıda Tanrı, kutsal Yer Su [Tanrısı] amcam hakanın ruhu (?) kabul etmedi kuşkusuz)

Bu *tapla-* eyleminin kökü –yazıtlarda görülmemekle birlikte– Uygur metinlerinde geniş bir sözcük ailesine sahip olan *tap*'istek, rıza, güç' sözcüğüdür (A. Y. III=5 136.1; ayrıca ikilemeli olarak *köñülünçe tapınça* (TTVII, 3, 2 18).[38] Uygurcada 'rıza, kabul, hoşnutluk' anlamında *taplag* (A. Y. III=5, 152, 20) *taplançsız* 'istenmeyen' (Alt. Gr), *taplanguluk* (A. Y. 616, 5), *taplagusuz* (a. y. 613, 3) gibi türevleri de vardır.

Bir yandan Uygurca'da *tap*ve türevlerinin yaygın oluşu, bir yandan da Köktürkçede *tap* olmadan *tapla-* eyleminin türetilemeyeceği, daha çok, yazı diline özgü birer öğe olan bu kavramların gelişmiş bir dilin sözcükleri olarak Köktürklerce kullanıldığını ortaya koymaktadır, kanısındayız. Bizce *tap*'ın başka türevleri de yazıtlar döneminde dilde yaşamış olmalıdır.

Köktürk yazıtlarında geçen *katıgdı* 'iyice, sıkı, dikkatli, çok' sözcüğü "ileri öğeler"den biridir. 'Bu sözlerimi iyice işitin, dikkatle dinleyin' anlamına gelen "bu sabımın edgüti eşid katıgdı tiñla" tümcesinde (KT G 2) ve kardeşinin ölümü üzerine çok üzülüp acı çektiğini anlatan Bilge Kagan'ın "katıgdı sakıntım" tümcesinde (KT K 11) gördüğümüz sözcüğün kökü bu metinlerde geçmemektedir.

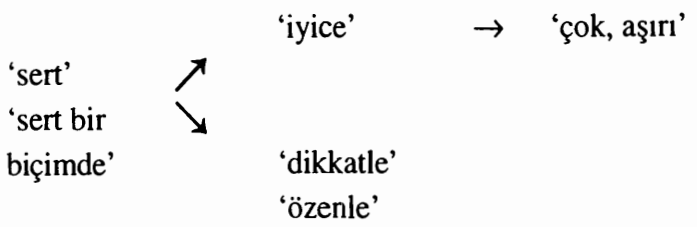
katıgdı, bugün Türkiye Türkçesinde *katı* olarak yaşayan *katıg* sözcüğünün *-dı* sonekiyle kurulmuş türevidir (Clauson da köken-

---

38 Clauson'ın (s. 434) 'satisfaction, sufficiency, satisfactory, sufficient'... biçiminde açıkladığı sözcük çeşitli lehçelerde de vardır (Radloff, Wb. III, 946). Doerfer (1963-75, II: 443) *tap*ve *tapla-* ile Moğolca *taγa ve taγala-* arasındaki ilgiye ve bunların gelişmelerine dikkati çekmiştir.

bilgisi sözlüğünde [s. 599] aynı kökü gösterir). *katıg* ise *kat-* kökünün türevidir ki, bu kökün 'sertleşmek, katılaşmak, kırılmaz olmak' anlamına geldiği, Uygur döneminde bu anlamda kullanıldığı görülür (örn. "tili tamgakı katıp sav sözleyi umatı" [dili damağı katılaşıp söz söylemeden] A. Y. 624, 11). Divan'da *kat-*yine 'sertleşmek' anlamındadır (II, 295); ayrıca *katur-* 'sertleştirmek' (II, 74) ve *katın-* 'sertleşmek' (I, 498) eylemleriyle karşılaşılır.

Bu açıklamalardan da görüleceği gibi, *katıgdı*'nın Köktürkçede bulunabilmesi için *kat-* eyleminin ve *katıg* sıfatının da var olması gereklidir. Bu eylemden türeyen *katıgdı*yeni yeni anlamlar kazanmış, çokanlamlı duruma gelmiştir. Buradaki gelişme, uzun zaman geçmesini gerektiren ve şu şemadaki doğrultuda oluşan bir anlam gelişmesi olmalıdır:

Benzeri bir gelişme, Türkçenin çok eski bir öğesi olan ve *sık-* kökünden gelen *sıkı* sıfatının *sıkı bir çalışma, sıkı bir perhiz* örneklerinde olduğu gibi, 'güçlü, gevşekliğe göz yummayan' anlamını kazanmasında da görülmektedir.

Soyut bir kavram olan *kıyın* 'ceza' Köktürk metinlerinde bir kez geçer (Tony. I K 8); ancak Uygur belgelerinde daha sık görülür (örn. TT VI, 10: ağır kıın). Uygur döneminde aynı zamanda *kıyınlık* 'hapishane' sözcüğü de vardır. Daha sonraki dönemlerde ve lehçelerde rastlanan *kıyın*, Doerfer'in (1963-1975, II, 576) ve *Zajączkowski* (bkz. a. y.)'nin de düşündükleri gibi *kıy-* kökünden *–tütün, tügün* ve *yalın* örneklerinde görüldüğü üzere– *-n* ekiyle türemiş bir addır. Bunun dilde bulunabilmesi için de *kıy-* kökünün

Köktürklerce bilinir ve kullanılır olması gerekir. Kaldı ki, bu eylem yüzyıllarca Türkçede yaşamıştır. Örneğin Kut. Bil.'de (2013, 3816) *söz kıymak* aktarmalı bir anlamla 'vadini tutmamak' anlamında, Divan'da bugünkü 'kıymak' anlamının yanında ('kesmek, eğrilemesine kesmek') 'sözden dönmek' anlamında görülür (III, 246. 15).

Bu sözcüğün somut kavramından soyuta doğru gelişen bir çokanlamlılığa sahne olduğu görülüyor: 'Kesmek' temel anlamı zamanla 'hüküm, karar vermek, kestirip atmak' gibi anlamlarla da zenginleşmiş. Dede Korkut'taki (D 197-2), Et Tuhfet'teki (38 a-4) 'feda etmek, kurban etmek, acımasızca öldürmek' gibi kullanımlarına benzer biçimde bugün Türkiye Türkçesinde "bana kıyma!" "paraya kıydık" biçimlerinde yaşamını sürdürmüştür.

Kıyın'ın 'ceza' anlamında Köktürk metinlerinde geçebilmesi için *kıy-* kökünün de o dönemde, hem de çokanlamlı olarak yaşaması gerekmektedir.

Orhun yazıtlarının hiçbirinde 'bitmek, tükenmek' anlamında *tüke-* eylem kökü geçmez. Buna karşılık, onun türevi olan *tüketi* 'tamamiyle, baştan sona' sözcüğüyle karşılaşırız (KT G 1, BK K 1). Uygur metinlerinde ise *tüketi* bulunduğu gibi *tükel*, *tükellig*, *tükün-*, *tüke-* ve *tüket-* eylemleri de görülmektedir (örneğin A. Y. 631.21'de *tüket-*, 19-5'te *tükel*, 628-4'te *tükellig* geçer; ayrıca A. Y. III=5'te *tüketinçsiz* 'sonsuz, sayısız' sözcüğü bulunmaktadır).

Uygur belgelerinde ve Köktürk yazıtlarından aşağı yukarı 300 yıldan uzun bir zaman sonra yazılan Divan'da (III, 270-5, 7) *tüke-* eylemi geçtiğine göre bu eylemin Köktürk döneminde de yaşamış olması ve bir ileri öğe olarak *tüketi*'nin ondan türetilmiş bulunması gerekmektedir.

Çokanlamlılık bölümünde değindiğimiz, 'baht, talih, kısmet' anlamına gelen *ülüg* sözcüğü de bir ileri öğe sayılmalıdır. Sözcük yazıtlarda geçtiği halde (örn. KT D 29) bunun kökü olan ve *üleş-*, *üleştir-* biçiminde günümüze kadar gelen eylem kökü *ül-* aynı

metinlerde bulunmamaktadır.[39] *Ülüg*'ün 'bölük, kısım' anlamındaki kullanımı da Tonyukuk'ta (B 4) görülmektedir. *ül-* 'bölmek, paylaştırmak' kökünden türeyen *ülüg*, 'pay, hisse' anlamından 'insanın payına düşen' 'baht, kısmet' anlamına doğru gelişmiştir. *ül-* kökünün Uygur metinlerinde *üle-* 'üleştirmek', *ülgü* 'ölçü', *ülgülençsiz* 'ölçülmez', *ülgüsüz* 'ölçüsüz', *ülüglüg* 'bahtlı', *ülügsüz* 'bahtsız', *ülüş* 'bölüm, fasıl' gibi türevleri de (bkz. Alt. Gr., A. Y. III=5, Uyg. S.) söylediklerimizi doğrular niteliktedir.

Çalışmamızda önemle belirtmemiz gereken bir noktaya burada dikkati çekmek istiyoruz: Köktürk yazıtları her ne kadar, bize, dar bir sözvarlığı sunuyorsa da bu metinlerdeki sözcükler çok daha fazla öğe içeren, çok daha geniş bir sözvarlığının habercisidir. Savımızı destekleyen iki örneği önce göstermek istiyoruz:

Bilge Kagan yazıtında şu tümce geçer:

"... beglerig bodunug igidiñ, emgetmeñ, tolgatmañ" (K13).

(Beyleri, halkı besleyin, (onlara) eziyet (ve) ıstırap vermeyin).

Bu tümcedeki *emget-* eylemi bizce bir "ileri öğe" olup Türkçede bugüne kadar yaygın olarak kullanılmış bulunan, yazıtlarda geçmeyen *em* 'ilâç, deva' sözcüğünün bir türevidir; addan eylem yapan [-GE-] ekiyle oluşturulmuş *emge-* eyleminin ettirgen çatısıdır.[40] Aynı ekin (*-ka-, -ke-, -ga-*) biçimindeki allomorfları da olup Uygur metinlerinde geçen, *irinç* 'sefil, zavallı' sözcüğünden türetilmiş *irinçke-* 'merhamet etmek, acımak' (bkz. Alt. Gr.,

---

39 Clauson (s. 142) sözcüğün kökünü *üle*-olarak gösterir; biz *ül-* kökünün temel olduğunu sanıyoruz.

40 Sonradan anlam iyilenmesine uğrayan *emgek* 'eziyet, acı, ıstırap, zahmet' (bugünkü *emek*), Uygur metinlerinde (örn. TTIII, 39) çok geçen *emge-* eyleminin ad olan türevidir. Uygur metinlerinde ve Divan'da bunun yanında *emgen-*, Divan'da *emgeş-* (örn. III, 264, 6) biçimindeki çatıyla da karşılaşırız. *emge-*, *emgen-*, *emgeş*-için bkz. Clauson, 159-160. Anadolu ağızlarındaki *emen-*, *emendir-* eylemleri 'uğraşmak, didinmek' ve 'yormak, zahmet vermek' (Derl. S. V) *emgen-*'in anlamının süregeldiğini gösteriyor.

Clauson, 237) ve *yarlıka-* (<*yarlıgka-*, bkz. KT D 15; Clauson, 237) eylemlerini de türettiği görülür. *Emge-*'acı, ıstırap çekmek' eyleminin *emget-* çatısı şöyle bir anlam gelişmesiyle, aynı kavram alanındaki *em* sözcüğünden oluşturulabilir:

em (ad)	'ilaç, deva'	→	*emge-* (eylem)	'deva, tedavi ister durumda olmak'	→	*emget-* (ettirgen çatı)	'deva, tedavi ister duruma getirmek'

Ayrıca, Uygurcadaki *emle-*.'tedavi etmek' (Heilkunde II, 26, 82) eylemi ilginçtir.

tolgat- eylemine gelince, Uygur metinlerinde de *emget-* ile birlikte ikileme olan bu sözcüğün de bir türev olması gerekiyor. Çünkü Uygur belgelerinde *tolga-* ve *tolgan-* çatılarının yanında *tolgak* 'hastalık, ıstırap' (örn. TT VI, 280) ad biçimi ve *tolgaklıg* (A. Y. III=5, 179.24; 180, 3) sıfatı da bulunan eylem kökünün bir anlam değişmesiyle, Türkiye Türkçesindeki *dola-* biçimine dönüştüğü, Clauson tarafından belirtilmektedir (s. 496). Divan'da *tolga-* 'takınmak, dolamak, ağrı tutmak, içi bulanmak, burulmak' eylemi ve *anın karnı tolgadı* 'onun karnı ağrıdı' (II, 289-14, 20, 21, 24) örneğinin geçmesi, 'sıkıntı, kulunç, iç ağrısı' anlamındaki *tolgag* sözcüğü (II, 288), *tolgan-* 'kendine dolamak', 'içi bulanıp kusma gelmek' (II, 241-18), *tolgaş-* 'dolamakta yarış etmek, burulmak', *tolgar-* çatıları, Clauson'ın işaret ettiği anlam değişmesinin ve bir çokanlamlılığın belirtilerindendir.

Aynı nitelikteki bir başka örnek, bugünkü *yañılmak* eylemiyle ilgilidir. Köktürk metinlerinde "özi yañıltı" (KT D 20), "yanıltukin yazıntukın üçün" (KT D 16) sözlerinde *yañılmak* eylemi geçerken bunun kökü olan *yañ-* görülmez. Buna karşılık Uygur metinlerinde *yañıl-* ın yanısıra 'yanlış, hata' demek olan *yañlık* sözcüğü de vardır (TT IV. 10, Alt. Gr.). Bu durumda bu ileri öğe de aynı aileden

başka sözcüklerin aynı dönemde yaşadığını göstermektedir.

Orhun yazıtlarında, kısa oluşu nedeniyle sonradan kaybolduğunu sandığımız *ö-* 'düşünmek, akıl etmek, bilmek' (örn. KT G 5, 8; BK K 6) geçerken aynı kavram ve sözcük ailesinden *ög* sözcüğüne rastlanmamaktadır. Buna karşılık 'danışmak, anlaşmak, fikir birliğine varmak, istişare etmek' anlamındaki *ögleş-* eylemi görülür:

"ol üç kagan ögleşip altun yış üze kabışalım temiş" (Tony. I D 3).

(O üç hakan anlaşıp Altay dağ[lar]ı üzerinde buluşalım, demiş).

Dilde *ög* olmadan *ögleş-* eyleminin yaşamakta olduğu düşünülemez. Öte yandan, daha geniş bir sözvarlığı elimizde bulunan Uygur metinlerinde *ög* yanında, *ög*'ün türevi olan *ögli*, *ögsiz*, *öglen-*, *öglentür-*, *ögsire*-gibi birçok sözcükle karşılaşıyoruz (örn. A. Y. 619-21, 632-10, 640-8, 619-20..., *öglen-* 'kendine gelmek', TT I, 86, *ögsire-* 'bayılmış, kendini kaybetmek', TT I 86). Bu durum da gösteriyor ki, *ögleş-*, çok eskilere uzanan ve birçok türevi bulunan *ö-* köküyle ilgili ve o dönemde yaşayan *ög*'den türeme bir ileri öğedir.

Bir başka benzeri gelişme de *ötün-* 'rica etmek, arzetmek, istemek' eyleminde görülüyor. Tonyukuk yazıtında (I G 5)

"kaganıma ötüntüm ança ötüntüm"

(Hakanıma arzettim, şöylece arzettim)

tümcesi, ayrıca *ötünç* 'istek, rıza' (I G 8) sözcüğü geçmektedir. Uygur belgelerinde *ötüg* 'rica, istek', *ötügçi* "dilekçi, ricacı' (A. Y. 159, 12), *öte-* 'başvurmak, ricada bulunmak' (Usp 289) öğelerinin geçmekte olması, Köktürkçedeki *ötün-*'in bir ileri öğe olduğunu, bunun kökünün de *öt-*'e kadar götürülebileceğini göstermektedir.[41]

Tonyukuk yazıtında geçen

"ıda taşda kalmışı kubranıp yedi yüz boltı"

(ormanda dışarıda (dağda taşta) kalmış olanları toplanıp yedi yüz

41 Clauson (s. 36) bunun *ö-*'den türetilmiş olabileceği olasılığı üzerinde durur.

(kişi) oldu)

tümcesindeki *kubran-* 'toplanmak' eylemi de yine ileri öğelerden biridir. Clauson'ın *kuvran-* olarak okuduğu (s. 586) bu öğenin bir dönüşlü çatı biçimini yansıttığı görülüyor. Uygur metinlerinde 'topluluk, toplantı' anlamında *kuvrag* (örn. A. Y. 490, 17) kullanılmakta (Alt. Gr. *quwrag, quwraq, guwrag* olarak gösterir), bu sözcük de kuşkusuz, bir başka türev oluşturmaktadır. Bu örnekler, kökenin *kuvra-* olduğunu gösteriyor. Nitekim İhe Hüşötü yazıtında (27),

"bunça bodun kuvrap yogladı"

(Bunca halkı toplayıp yoğ [cenaze] töreni yaptı)

tümcesinde *kuvrap* ulaç biçimiyle karşılaşıyoruz. Ancak bu örneklerdeki *kubra-* eylemine de temel olan ve yazıtlarda geçmeyen kökün ne olduğu, aydınlatılmayı bekliyor. Anlambilim açısından bu kavrama en yakın olan *kop* 'hepsi, bütünü, çok' sözcüğünün addan eylem türeten *+ra-* ekiyle birlikte eylemi türetmiş olması akla yakın görünüyor.

Yukarıdan beri gösterdiğimiz bütün bu örnekler, Orhun yazıtlarının o dönemdeki sözvarlığını yalnızca küçük bir bölümünü yansıttığını, ancak bu küçük bölümün bile çok daha gerilere giden, birtakım anlam olaylarına sahne olmuş, daha geniş ve güçlü bir dilin varlığını ortaya koyduğunu göstermektedir.

1.6. Deyimler, Atasözleri, İkilemeler

Deyimler

Köktürk yazıtlarında, bu metinlerin konuca kısıtlılığına karşın, deyimlerle de karşılaşılmaktadır. Önce, Talât Tekin'in bir yazısında (1957: 372-74; 422-426) belirlenen, bizim de üzerinde durduğumuz (1991: 24-25), Tekin'in bir başka kitabında (1995: 19-20) yeniden değinilen deyimleri ve deyim niteliği taşıdığına inandığımız örnekleri aşağıda göstermek istiyoruz. Bizce, en başta sayılması gerekenler şu örnekler olmalıdır:

atı küsi yok bolmak (KT D 25, BK D 36): Adı sanı yok olmak, unutulmak, dünyada silinmek. (Yenisey yazıtlarında da kullanılmıştır.)

kergek bolmak (KT K 10): Ölmek, vefat etmek. (O.N. Tuna'nın bu konudaki çalışmasından 1957: 131-148) daha önce söz etmiştik.)

adak kamşatmak (KT K 6-7): Sendelemek, ayakları birbirine dolaşmak. (Bir ulus için kulanıldığında: 'kararsız, istikrarsız olmak'.)

ödiñe küni tegmek (BK D 29-30): Safrakesesine haset girmek. (İçine haset, kıskançlık girmek.)

ot sub kılmak (KT D 27): Ateşle su gibi birbirine düşman etmek.

közi kaşı yablak bolmak (BK K 11): Ağlayıp sıklayıp perişan duruma gelmek.

otça borça kelmek (KT D 37): Ateş gibi, bora gibi gelmek. Türkiye Türkçesindeki *ateş gibi, fırtına gibi* (gelmek, gitmek) biçimindeki benzetmeli anlatıma uyar.)

tünli künli (BK G D): Geceli gündüzlü. Türkiye

Türkçesindeki deyimin eski biçimi.

kün yeme tün yeme (Tony. I K 3): Gece gündüz.

tün katmak (Tony. I, K 11): Gecesini gündüzüne katmak.

Türkiye Türkçesindeki deyimin eksiltili biçimi.

teñri yer bulgakın üçün (KT K Y, BK D 29-30): "Yerle gök (birbirine) karıştığı için" (Her şeyin altının üstüne gelmesini, birbirine karışmasını anlatır).

yadagın yalañın (KT D 28): Yayan yapıldak, ikilemeli deyim.

ölü yitü (BK K D 22): Öle yite, ikilemeli deyim.

kızıl kanın tökütmek, kara terin yügürtmek (Tony. II D 1-2): Olağanüstü çalışıp çabalamak.

oplayu tegmek (KT D 32, İhe H. B 10 11...) Fırlayıp hücum etmek.[42]

Her dilde olduğu gibi, Türkçede de özel bir eylemle kurulan deyimleşmiş anlatım biçimleri kullanılır: *Bel bağlamak, taş kesilmek, nikâh kıymak*... gibi. Köktürk yazıtlarında da bu türden deyimlerle karşılaşıyoruz:

işig küçig birmek (KT D 8, 30): Hizmet etmek.

sü taşıkmak (KT K 8): Asker sevketmek.

yoluk ermek (Ongin, önyüz, 3): Feda olmak.

Yazıtlardaki *körür közi körmez teg, bilir biligi bilmez teg bolmak* (KT K 10) (görür gözü görmez gibi, erer aklı ermez gibi olmak) anlatımı, bir deyimden daha çok, karşıt kavramlardan yararlanan sanatlı bir anlatım biçimi olarak düşünülmelidir; *başlıgıg yüküntürmek, tizligig sökürmek* de (KT D 2,15), 'baş kaldırana baş eğdirmek, ayaklanana diz çöktürmek' anlamında yine böyle bir anlatım olmalıdır.

Tonyukuk yazıtındaki (I D 4) *yok kışmak* 'yok etmek, mahvetmek', T. Tekin'in başarılı bir biçimde yorumladığı *yablak kigürmek* 'nifak sokmak' (KT D 23), Tonyukuk'ta (I D 2) 'uykusu kaçmak' anlamında geçen *usın buntutmak* hep özel bir eylemle

42 Bu deyim için bkz. Sertkaya (1983: 369-375).

kullanılan, deyimleşmiş kalıplardan olmalıdır.

Yenisey yazıtlarında da bu tür örneklerle karşılaşıyoruz. 'Ülkem, vatanım uğrunda' demek olan *elim ugrınta* (Elegest, 8. Satır), 'babasız kalmak' anlamındaki *kañsız kalmak* (Köjeelig - Ḫovu 2. Satır, Barık II. 2. Satır) bunlar arasındadır. Barık II yazıtında geçen ilginç bir anlatım biçimi (bkz. Vasil'yev 1983:17), bugünkü *adam etmek* deyiminin *kişi kılmak* biçimindeki karşılığıdır, sanıyoruz. Yazıtta yaşam öyküsü, ağzından anlatılan kimse, üç yaşında babasız kaldığını söyledikten sonra ünlü ve bir unvan sahibi (Tutuk) olan ağabeyinin (ya da amcasının) kendisini adam ettiğini söylemektedir:

"külüg tutuk içim kişi kıldı"

Köjeelig Ḫovu yazıtındaki, *el tutmak* biçimindeki deyimleşmiş kalıp da (4. Satır) 'ülke yönetmek, ülkeyi derleyip toparlamak' anlamındaki bir başka örnektir.

Atasözleri

Orhun yazıtlarının gerek yazılış amaçları ve konuları, gerekse kısa oluşları, atasözlerine, başka tür metinlerde olduğu kadar rastlamamıza olanak vermemektedir. Buna karşın Tonyukuk'ta, yine atasözü niteliğine uygun birkaç örnek bulunmaktadır.[43] İlginç olan bu örnekleri şöylece gösterebiliriz:

"toruk būkalı semiz būkalı ırakda bilser, semiz būka, toruk būka teyin bilmez ermiş" (I B 5-6)[44]

([İnsan] zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilecek olsa [hangilerinin] semiz, [hangilerinin] zayıf boğa [olduğunu] bilmezmiş)

---

43 Bu konuda ayrıca bkz. T. Tekin, 1995: 20-21.

44 Değişik okunuşları olan bu sözün T. Tekin tarafından okunuşunu (1994: 3-4 ve 28-29) temel alıyoruz.

Burada, görüldüğü gibi, açıkça anlatılmak istenen, bir şeye yaklaşılmadıkça, onun içine girilmedikçe gerçeğin anlaşılamayacağı, dış görünüşün yanıltıcı olabileceğidir ki, Türklerin o dönemdeki bilgeliklerinin bir örneğidir. Yine, Tonyukuk'ta geçen şu söz de atasözü niteliği taşır:

"Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş, yinçge erklig üzgeli uçuz; yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş, yinçge yogun bolsar üzgülük alp ermiş"[45] (I G 6-7).

(Yufka iken delmek kolaymış, ince olanı kırmak kolay(mış), yufka kalın olursa delmek zormuş, ince yoğun olursa kırmak zormuş)

Tonyukuk yazıtındaki

"arıg ubutı yeg" (II B 2)

(temizin utancı daha iyi[dir])[46]

sözü de ilginç bir atasözü niteliğindedir. Bu örnekler dışında, atasözü olarak gösterilen aşağıdaki söz, bu özelliği taşımamaktadır:

"türk bodun tokurkak sen, açsık tosık

ömezsen, bir todsar açsık ömezsen" (KT G 8)

Ayrıca, "öz içi taşın tutmış teg biz" (Tonyukuk I G 6) parçası da ancak bir benzetmeden ibarettir.

İkilemeler

Dilcilikte, Yunanca terimiyle *hendiadyoin* (hen dia dyoin 'iki ile, iki aracıyla bir') adını alan ve koca Latin yazınında ancak birkaç örneği bulunan ikilemeler Türkçenin her döneminde ve her lehçesinde büyük bir sıklıkla kullanılmış ve kullanılmaktadır. Dilimizin hem yapı, hem sözdizimi, hem de anlambilimi ba-

---

45 T. Tekin, atasözünün *uçuz* sözcüğünden sonrasının Tonyukuk tarafından tamamlandığını belirtir (1995: 21).

46 Burada da T. Tekin'in son yorumu (1994:45) akla yakın geliyor.

kımından en önemli özelliklerinden birini, bu öğeler oluşturmaktadır.[47] Türkçedekine yakın oranda Korecede ve bir ölçüde Japoncada karşımıza çıkan ikilemeler Hint-Avrupa dillerinde genel olarak büyük bir sayıda değildir.

Bugün, Türkiye Türkçesinde değişik sözcük türleriyle, çeşitli yapılarda oluşturulan ikilemelere burada birkaç örnek vermekle yetineceğiz: Aynı adın yinelenmesiyle *adım adım, sokak sokak, sayfa sayfa*; aynı sıfatın yinelenmesiyle belirteç görevi gören *yavaş yavaş, güzel güzel*; tersanlamlılarla kurulan *büyük küçük, belli belirsiz*; eşanlamlıların biraraya getirilmesiyle oluşturulan *doğru dürüst, açık seçik*; çekimli ve çekimsiz eylemlerin kurduğu *otura kalka, yenmiş içilmiş, açılmak saçılmak*; ayrıca, ikinci öğesine bir /m/ sesi eklenmiş olan *kadın madın, okul mokul* binlerce örnekten ancak bir ikisidir.

Bugünden geriye doğru gidersek bu öğelerin Osmanlıca, Eski Osmanlıca, Karahanlı Türkçesi ve Uygur dönemlerinde geniş ölçüde kullanıldığını görürüz.[48] Değişik konulardaki yapıtları, dinsel metinleri, öyküleri ve çeşitli çevirileri içeren Uygur dönemi belgelerinde ikilemeler önemli bir yer tutar; bunlar arasında, Köktürkçedekilerle eşlik gösteren örnekler de vardır.[49]

Türkçenin bu önemli özelliği Orhun yazıtlarında da sözvarlığının niteliklerinden biri olarak kendini belli eder.[50] Yazıtlarda ilgimizi çeken örneklerden biri, bugünkü Türkiye Türkçesinde de kullandığımız *ev bark* ikilemesinin (*eb bark*) karşımıza çıkmasıdır:

"sıñar süsi ebig barkıg yulgalı bardı" (BK D 32)

(Yarı ordusu ev[imiz]i bark[ımız]ı yağmalamak için gitti)

---

47 İkilemeler, Türkçedeki örnekleri konusunda daha geniş bilgi ve Hatiboğlu (1981), Tuna (1986), Demircan (1988), Zülfikar (1995) gibi araştırıcıların çalışmaları için bkz. Aksan, 1996: 60-64; 1998: 175-177.

48 Bu dönemlerdeki örnekler için bkz. Aksan, 1996: 60-64.

49 Bu konuda Saadet Çagatay'ın geniş bir incelemesi vardır (1941). Ayrıca bkz. Aksan, 1996: 104-105.

50 Yazıtlardaki ikilemeler için ayrıca bkz. Talât Tekin, 1995: 15-17.

"ebin barkın bozdum" (BK D 32)

(Evini barkını bozdum).

Burada eklemek istediğimiz, her ikisi de çokanlamlı olan bu sözcüklerden *eb*'in 'çadır, ev' anlamının yanında 'yurt, karargâh' anlamlarına da geldiği, *bark*'ın ise aynı zamanda 'türbe', 'konut', 'barınak', 'anıtkabir' kavramlarını yansıttığıdır. Yine, bugünkü Türkiye Türkçesindeki *kul köle* (olmak) ikilemesini anımsatan *küñ kul* 'cariye ve köle, kul' (örn. KT D 20), *geceli gündüzlü* ikilemesine koşut olan *tünli künli* (BK G D), bugünkü *kadın kız* kullanımına yakın olan *kız koduz* (koduz: 'kadın, dul kadın') (Tony: II G 4), *iş güç* (*iş küç*, iş, hizmet) (KT D 8,9) dikkati çekmektedir.

Yazıtlarda, yukarıda verdiğimiz örneklerin bir bölümünde de görüldüğü gibi adlarla oluşturulmuş daha başka ikilemeler de vardır: Örneğin *ad kü* 'ad, san, şan, şöhret' (örn. KT D 25), ayrıca *köz kaş* 'kaş göz' (KT K 11), *uguş bodun* 'boylar, halk' (KT G 6), *eçü apa* 'ecdat, atalar' (KT D 1, 13), *arkış tirkiş* 'kervan' (KT G 8), *teñri yer* 'yer gök' (BK D 29), *yer sub* 'yer ve su, yurt, vatan' (BK D 35), *ı taş* 'orman, dışarısı' (Tony. I B 4), *agış barım* 'mal mülk' (KT G 8) *açsık tosık* 'açlık tokluk' (KT G 8) gibi.

Sıfatlarla kurulmuş *yabız yablak* 'kötü' (KT D 26), *yok çıgań* 'yok yoksul' (BK K 7), *teblig kürlüg* 'hilekâr, aldatıcı' (BK D 6), ulaçların oluşturduğu *ölü yitü* 'öle yite' (BK D 22), *toru ölü* 'bitkin ve ölmüşçesine yorgun olarak' (KT G 8), eylemliklerin oluşturduğu *ögir- sebin-* 'sevinmek' (BK D 41), *küñed- kulad-* 'cariye ve kul olmak' (KT D 13), *oz- yań-* 'geçmek, kurtulmak' (BK D 31), *emget- tolgat-* 'eziyet ve cefa etmek' (BK K 12,13) ikilemeleri de burada sayılabilir.

Hem genel olarak Türkçenin, hem de Orhun yazıtları döneminin bir anlatım özelliği olan ikilemeler, iki bakımdan anlatımı güçlendirici öğelerdir. Bir yandan bir kavram dile getirilirken aynı kavram alanından, eşanlamlı ya da tersanlamlı öğelerin biraraya getirilmesiyle o kavram pekiştirilmekte, bir yandan da kimi örnek-

lerde ses yinelemeleriyle daha çok akılda kalan ve etkili olan örnekler oluşturulmaktadır. Türkiye Türkçesindeki *sarmaş dolaş, yorgun argın, bölük pörçük* örneklerinde olduğu gibi, sözcük sonundaki seslerin her iki öğede eşlik ya da yakınlık göstermesi, *ses yinelemesi* (alliteration), *arkış tirkiş, açsık tosık, tünli künli, kız koduz, küñed- kulad-* örneklerinde de görülmektedir. *oza yańa, ermiş barmış, erür barur* ikilemelerini de bunlara ekleyebiliriz.

2. BÖLÜM

2. YAZITLARDA YAZIN DİLİ (EDEBİ DİL) ÖZELLİKLERİ - SANATLI VE ETKİLEYİCİ ANLATIMLAR

Dil ve yazın incelemelerinde öteden beri adı geçen kavramlardan biri *edebi dil* (*yazı dili, ortak dil*) kavramıdır.[51] Bununla anlatılmak istenen, bir ülkede genelleşen ve yazılı ürünler vermiş olan dildir. Bugün Fransızca, Japonca ve Türkiye Türkçesi gibi pek çok dil bu niteliği taşır.

Acaba, incelediğimiz yazıtlar döneminde Türkçe bir yazı dili, bir yazın dili miydi? Bu sorunun yanıtını verebilmek için aynı dönemdeki dilin sözvarlığının niteliklerini incelemek, ilk yapılacak işlerden biridir. Biz de önceki bölümde bunu gerçekleştirmeye çalışarak özellikle soyut kavramlar, eşanlamlılık, çokanlamlılık ve ileri öğeler açısından yazıtları incelemeye yöneldik.

Bir yazın dilinin varlığını ortaya koyan nitelikler arasında, o dilde yazılmış metinlerde yazın değeri taşıyan öğelerin, çeşitli anlatım ustalıklarının, anlam olaylarının ve biçem özelliklerinin bulunması, şiirsel anlatımı sağlayan parçalarla karşılaşılması da sayılabilir. İşte biz de bu bölümde yazıtları bu açılardan inceleyecek, kendi gözlem, saptama ve yargılarımızı belirteceğiz. Ancak daha önce, bu konuya değinen araştırıcıların görüşlerine değinmek istiyoruz.

Yazıtların sözvarlığını incelerken (1.1.) von Gabain, Krámský ve Giraud gibi bilginlerin görüşlerine yer vermiş, özellikle ilk ikisinin olumsuz yargılarından söz etmiştik. Burada başka araş-

---

51 *Yazı dili* ve *edebi dil* (Fr. *Langue littéraire*, Alm. *Literatursprache*) terimleri genellikle birbiriyle örtüşür. Biz *yazın dili*terimini yeğliyoruz. Öte yandan dilbilimde bir de *yazılan dil* (written language) - *konuşulan dil* (spoken language) ayrımı vardır ki, dilin konuşulan ve yazılan biçimleri arasındaki farklılıklara dayanır.

tırıcıların saptamalarına değineceğiz.

Yazıtları ilk kez çözen büyük dil bilgini V. Thomsen'in gözlemleri arasında bu metinlerin kimi kez kuru ve tekdüze bir anlatımla, kimi zaman da "şairane" bir dille yazılmış olduğuna ilişkin söylediklerine rastlıyoruz (Inscriptions de l'Orkhon, bkz. Tenişev, 1982-83:159). Burada önemle üzerinde durmak istediğimiz, E. R. Tenişev'in bu konudaki görüşleridir. Bilgin Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarının dili için "yeteri kadar işlenmiş bir dil olarak kabul edilebilir" demekte, yazıtlardaki birkaç sanatlı anlatıma da değinmekte, Oğuz, Uygur, Kırgız, Kıpçak gibi birçok Türk boyunun yazıtların dilini "ortak edebi dil" olarak kullandıklarını belirtmektedir (a.y., s. 160). Tenişev ayrıca, Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarındaki anlatım biçimleriyle Moyun Çur ve Küli Çor yazıtlarındaki anlatım biçimleri arasında fark olduğunu, ilk gruptakilerde "şairane ifade tarzı" kullanıldığını, ikinci gruptakilerin ise "naklî" (yalnızca olayları anlatan) nitelikte bulunduklarını söyler (a.y.). Bir başka çalışmasında (1994:301-307) aynı konuya değinen Tenişev, yazıtlar dönemini içine alan VI-XI. Yüzyıllar arasındaki dili "Türk edebi dilinin en eski variyantı" sayar.[52]

Türkçenin yazıtlar döneminden önce ancak bir konuşma dili olduğu yolundaki görüşleri de burada yeniden söz konusu etmiyoruz. Bilimsel araştırmaların ve buluşların ortaya koyduğu gerçekler zaten bunları doğrulamamaktadır. Eski Türk dilini ve yazınını bir yazısında derli toplu bir biçimde aydınlatan Semih Tezcan, doğrudan doğruya Türklerden kalan yazılı belgelerin VI. Yüzyıldan olmasına karşın Türk tarihi üzerinde en eski bilgilerin İ.S. IV. Yüzyıldan (ya da G. Schmitt'e göre İ. Ö. I. yüzyıldan) kalmış olmasının, daha önceleri Türkçenin var olmadığı ve yazı dili olarak kul-

52 S. Klyaştornıy'ın, yazıtlar dönemi Türk yazın dilinin oluşumunu kalite belgesi sayan ve giriş bölümünde sözü edilen incelemesini (1989:89-93) burada yeniden söz konusu etmiyoruz.

lanılmadığı anlamına gelmeyeceğini belirtmekte, bu duruma bakarak Türkçenin, yazılı belgeleri daha önceki yüzyıllardan kalmış dillere göre "genç" ve "geç gelişmiş" bir dil olduğu sonucuna varmanın yanlış olacağı görüşüne yer vermektedir (1978:271-323; s. 274).

A. B. Ercilasun, Kül Tigin (kendi okuyuşuyla Köl Tigin) yazıtının bir "nutuk metni" olup olmadığı sorusunu incelerken bu metindeki çeşitli "hitabet unsurları"nın varlığını belirlemekte, Tonyukuk yazıtında bu öğelerin bulunmadığını söyledikten sonra Kül Tigin yazıtının "nutuk halinde irad edildiği" sonucuna varmakta, metnin yazarının Bilge Kağan olduğunu, Yollug Tigin'in, yalnızca taşa yazma işini üstlendiğini ileri sürmektedir (1994: 31-39).

Bugün dilbilim incelemelerinde çok önemli bir yer edinmiş olan *metin dilbilimi* (İng. Text linguistics) çalışmaları açısından dünyada ilk olarak Orhun yazıtlarını inceleyen Leylâ Subaşı Uzun'un değerlendirmeleri de kitabımızın sonunda vardığımız yargıları destekler niteliktedir. Metin dilbilimindeki gönderimsel bağdaşıklık, biçimsel-sözlüksel bağdaşıklık ve tutarlılık ölçütleri açısından, başta Tonyukuk yazıtı olmak üzere Orhun yazıtlarını inceleyen Subaşı Uzun, bu incelemelerinin sonucunda şu yargısını belirtmektedir: "... Tonyukuk yazıtının kısa fakat yoğun bir metin örgüsüne sahip olduğunu söylemeliyiz. KülTigin ve Bilge Kağan yazıtını da, yalnızca bu çalışmada sorgulanan yönleri açısından bakıldığında bile, tümce üstü dil çalışmasıyla ulaşılabilecek sonuçları anlamlı kılan metinler olarak niteleyebiliriz.

Öte yandan, Tonyukuk yazıtının bağdaşıklık ve tutarlılık yanında, özellikle amaçlılık ve kabul edilebilirlik açısından değer taşıyan böylesi düzenlemeleri içermesi ve metin örgüsünün kullanımbilimsel ve deyişbilimsel değerlerle donatılmış olması, yazı dilinin gelişmişliğini, böylece Köktürkçenin eskiliği iddiasını destekler görünümler sergilemektedir" (1995:144).

Bizce yazıtlar yalnızca, Türk dilinin geçmişine ve Türk tarihine ışık tutan belgeler olarak değil, aynı zamanda Türk yazınının eldeki

ilk örnekleri niteliğiyle, dikkatle incelenince, bu metinlerin anlatım bakımından yer yer gerçekten güçlü ve etkileyici parçalar içerdiği görülür. Geçmişten bugüne, dünya yazınında ve bizim yazınımızda yararlanılan anlatım sanatları, etkilemeye yönelen hitabet örnekleri ve söze güç katan anlam olaylarının bu metinlerde de ortaya çıktığına tanık oluruz. Öte yandan, aşağıda (2.2. bahis) değineceğimiz gibi, Türk yazınının çok daha sonraki dönemlerinde, örneğin Dede Korkut Kitabı'nda görülen anlatım geleneklerinin kaynağını da yazıtlarda buluyoruz.

Kitabımızın bu bölümünde, yazıtlar dönemi Türkçesinin yazın dili özelliklerini ve bu açıdan değerini şu bahislerde ele alıyoruz:

1. Sanatlı anlatım örnekleri,
2. Karşıt kavramlardan yararlanma (karşıtlama),
3. Yinelemeler,
4. Benzetme ve aktarmalar.

Şimdi bu konuları ayrı ayrı ele alalım:

2.1. Yazıtlarda Sanatlı Anlatım Örnekleri

Köktük yazıtlarında, ulusa seslenen, ona öğütler veren birer metin olarak yer yer, etkileyici, güçlü, sanatlı anlatımlarla karşılaşıyoruz. Bunlar üzerinde dururken, önce metinde, düzyazı içinde şiirsel anlatım taşıyan bir örneğe değinmek istiyoruz:

Bilge Kağan yazıtının sonunda (B 1-7) yer alan, ancak kimi satırlarında eksik harfler ve sözcükler bulunan bir parçada, yazıtı diktiren Teñri Kağan, babası Bilge Kağan'ın ölümü üzerine şunları söylemektedir:

1. ... *üze* ...	1. ... yukarıda ...
2. *bilge kagan u[çdı]*[53]	2. Bilge Kağan öldü
3. *yay bolsar üze teñri*	3. İlkbahar olsa, yukarıda *gök*
4. *köbürgesi*[54] *eterçe*[55], *ança*	4. davulu gümbürder gibi, öylece
5. *tagda sıgun etse, ança*	5. dağda yaban geyiği böğürür gibi, öylece
6. *sakınur men kañım kagan*	6. acı duyuyorum (yas tutuyorum) babam Kağan
7. *taşin özüm kagan*	7. (mezar) taşını bizzat ben Kağan

Metinde görüldüğü gibi, babasının ölümü üzerine duyduğu büyük acıyı, tuttuğu yası dile getiren Kağan bir betimlemeye gitmekte, ilkbaharda gök davulu nasıl gümbürderse, dağdaki yaban

---

53 Ergin (1970:74) ve Tekin'in (1988:56) *uçdı* biçiminde aldıkları sözcük gerçekten *uçdı* olmalıdır. Çünkü alttaki satırlarda bu ölüm üzerine duyulan acı anlatılır.

54 Moğolca kökenli *köbürge* 'davul' sözcüğü *teñri* ile bir tamlama oluşturmuştur; aşağıda buna değiniyoruz.

55 Sözcük Ergin'de *öterçe*, Tekin'de *eterçe* biçiminde verilir; Tekin, açıklamasında (a.y. 113) Thomsen'deki yanlış okumayı böylece düzeltiğini belirtir.

geyiği nasıl böğürürse, öylece yasa boğulduğunu anlatmaktadır.

Bizce buradaki "gök davulu", ilkbahardaki gök gürlemesi için kullanılmakta, dağdaki geyiğin böğürmesiyle birlikte, yazıtı yazanın ölüm üzerine nasıl büyük bir acı duyarak sesli ağladığını da yansıtmaktadır.

Bilge Kağan da Kül Tigin'in ölümü üzerine duyduğu büyük acıyı anlatırken, önce, görür gözünün görmez (kör) gibi olduğunu, aklının perişan halde bulunduğunu söyler:

"... körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg" (K 10)

Bu satırda hem birbirine karşıt kavramlar kullanmakta, hem koşut yapıdaki anlatımdan (körür - körmez teg; bilir - bilmez teg) yararlanmakta, hem de ses yinelemeleriyle (körmez teg - bilmez teg) belli bir etki sağlamaktadır. Bir sonraki satırda yer alan sözleri ise yine güçlü bir anlatımı sergiler:

"... közde yaş kelser tıda, köñülde sıgıt kelser yanturu sakıntım" (K 11)

(Göz(lerim)den yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse çevirerek yas tuttum)

Burada da yapıca eş kuruluştaki sıralı tümceler kullanılmış, etkili olmaya yönelinmiştir. Aynı yazıtın şu satırında ise dağılmış olan halkın, Kağanın tahta çıkışından sonraki gelişi, ikilemelerden yararlanılarak, şöylece, başarılı bir biçimde betimlenir:

"... bodun ölü yitü yadagın yalañın yana kelti" (KT D 28)

(Halk ölüp biterek, yayan yapıldak dönerek geldi)

Buradaki *yadagın yalañın* ikilemesinin bugünkü Türkiye Türkçesindeki *yayan yapıldak* ikilemesiyle olan yakınlığı dikkati çekiyor.

Orhun yazıtlarında yazın değeri taşıyan, etkileyici hitabet örnekleriyle de karşılaşılmaktadır. Bunlardan birini Kül Tigin yazıtında, Türklerin başından geçen ve onları yanıltıp perişan eden olaylar anlatıldıktan sonra ulusa seslenen Bilge Kağan'ın şu söyleminde buluyoruz:

"türk oguz begleri bodun, eşidiñ. Üze teñri basmasar, asra yir telinmeser Türk bodun, eliñin törüñin kem artatı udaçı erti. türk bodun ertin, ökün. küregüñin üçün igidmiş bilge kaganıñın, ermiş barmış edgü eliñe kentü yañıltıg, yablak kigürtüg. yaraklıg kantan kelip yańa eltdi, sünüglüg kantan kelipen süre eltdi" (KT D 22-23)

(Türk Oğuz beyleri, halkı, işitin! Üstteki gök çökmedikçe, aşağıda yer delinmedikçe Türk ulusu, (senin) ülkeni, yasa(ları)nı kim yıkıp bozabilirdi? Türk ulusu, vazgeç, pişman ol! İtaatsizliğin yüzünden, (seni) beslemiş olan bilge hakanınla bağımsız ülkene (karşı) kendin yanıldın, nifak soktun. Silahlı (düşman) nereden gelip (seni) bozguna uğrattı, mızraklı (düşman) nereden gelerek (seni) sürüp kaçırttı?)

Ulusa seslenen söylemin bu bölümünde "gök çökmedikçe yer delinmedikçe" sözleriyle, bugün *dünya durdukça* biçiminde dile getirilen 'sonsuza, kıyamete kadar' kavramı yansıtılmakta, Türk ulusunun ve ülkesinin, yasalarının yaşayacağı vurgulanmaktadır. Bilge Kağan burada Türklerin eski hatalı davranışlarından, hakanlarına ve ülkelerine karşı yanlış tutumlarından vazgeçip pişmanlık duymalarını istemekte, sonra da bu tutumlar karşısında ülkenin işgale ve bozguna uğradığını anımsatarak bu durumun gerekçesini açıklamış olmaktadır (Bizce, buradaki *kantan* 'nereden' sözcüğüne "ne için, hangi nedenle" biçiminde anlaşılmalıdır; böylece, işgal ve bozguna yol açan hatalı tutum daha açıkça belirtilmiş olacaktır).

Bilge Kagan, aynı metnin devamında ulusun hatalarını art arda gelen ve yine anlatıma güç katan yinelemelerle sürdürmektedir:

"ıduk ötüken yış bodun bardıg, ilgerü barıgma bardıg, kurıgaru barıgma bardıg; barduk yirde edgüg ol erinç: kanıñ subça yügürti, süñükün tagça yatdı, beglik urı ogluñ kul boltı, eşilik kız ogluñ kün boltı" (KT D 23-24).

(Kutsal Ötüken dağları halkı (yurdunu bırakıp) gittin, doğuya

gitmesine gittin, batıya gitmesine gittin, gittiğin yerde (elde ettiğin) iyilik (kazanç) şu oldu kuşkusuz: Kanın su gibi aktı, kemiğin dağ gibi yığıldı, bey olacak oğlun köle oldu, hatun olacak kızın cariye oldu)

Söylemin en güçlü parçaları olan bu satırlarda halkın yanlış davranışları *epiphora* örnekleriyle (yinelemeler bölümüne bkz.) yinelenmekte, arkasından, bu davranışlar sonunda nelerin yitirildiği, kazancın ne olduğu sorusuyla vurgulanmaktadır.

Tonyukuk yazıtı, tedbirli, deneyimli ve bilge bir vezirin, dönemindeki olayları ve kendi hizmetlerini dile getiren bir otobiyografisi gibidir: Olaylardan söz edilirken yer yer sanatlı anlatımlara yer verilmekte, benzetme ve deyimlere başvurulmaktadır. Yazıta

"Bilge tonyukuk, ben özüm tabgaç iliñe kılıntım. Türk bodun tabgaçka körür erti" (I, B 1)

(Bilge Tonyukuk, ben kendim, Çin egemenliği sırasında doğdum. Türk ulusu (o sırada) Çin'e bağımlı idi)

tümcesiyle başlayan Tonyukuk, Tanrının Türklere, hakanlarının kıymetini bilmedikleri için "öl!" demiş olacağını ve halkın mahvolduğunu anlattıktan sonra nasıl yeniden derlenip toparlandığını yazmakta, bir atasözüne de yer vermektedir. Bir komutanın hakan olup olamayacağı konusunda duraksama geçirip düşündüğünü söyleyen Tonyukuk, bu duraksama sırasında, uzakta duran bir boğanın zayıf mı semiz mi olacağının bilinmeyeceğini, bir insanı yakından tanımak için ona yakın bulunmak gerektiğini dile getirmek üzere şu atasözünden yararlanır:

"toruk bukalı semiz bukalı ırakda bilser, semiz buka, toruk buka teyin bilmez ermiş" (I B 5-6).

Tonyukuk yazıtında geçen, Yinelemeler bölümünde değindiğimiz aşağıdaki satır, bu metindeki etkileyici, sanatlı anlatım örneklerinden biridir. Ülkesinin düşmanların eline geçmesine müsaade etmediğini söyleyen vezir, böyle bir işgal sırasında ülkede, zırhlar

kuşanmış düşman askerlerinin akın edecekleri, kuyruğu düğümlü düşman atlarının koşacakları biçiminde bir imgeden yararlanmaktadır:

"bu türk bodun ara yarıklıg yagıg yeltürmedim, tügünlüg atıg yügürtmedim" (II D 4)

(Bu Türk halkının içinde zırhlı düşmanları akın ettirmedim; (kuyruğu) düğümlü (düşman) at(lar)ını koşturtmadım).

Burada bir yandan, koşut yapıdaki *yarıklıg yagıg*, *tügünlüg atıg* gibi, hece sayısı eş ve belirtme durumundaki sıfat tamlamaları kullanılmış, *yagıg / atıg* uyağından yararlanılmış, /y/ sesiyle, belirgin *ses yinelenmesine* (alliteration) gidilmiştir (*yarıklıg yagıg yeltürmedim... yügürtmedim*).

Tonyukuk'un, İlteriş Kagan'ın bilgisinden, yürekliliğinden söz ettikten ve onun Çinlilerle 17, Kıtay'larla 7, Oğuzlarla da 5 kez savaştığını söyledikten sonraki söylemi de etkileyicidir:

"kapgan kagan olurtdum. tün udımatı, küntüz olurmatı, kızıl kanım töküti, kara terim yügürti işig küçüg bertim ok" (II D 1-2)

(Kapgan Kagan (olarak) tahta çıkarttım. Gece uyumadan, gündüz oturmadan, kızıl kanımı dökerek, kara terimi akıtarak hizmet ettim)

Burada yine bugünkü *kan ter içinde kalmak* deyimini anımsatan bir anlatımla bir imge yaratılmış, her biri yedi heceli *kızıl kanım töküti* ve *kara terim yügürti* ulaç öbekleri, yine aynı nitelikteki *tün udımatı*, *küntüz olurmatı* öbeklerinden sonra kullanılmıştır. Eş yapılı kuruluşlardan 1. kalıpta /k/ ve /t/ seslerinin, /ü/ ünlüsünün yinelenmesi, ikinci kalıptaki kavram karşıtlığı ve ses yinelemeleri dikkati çekmektedir.

Tonyukuk'un İlteriş Kagan ve kendisi olmasa ülkenin ve halkın yok olacağını söyledikten sonra, yaşlandığını belirtip yaptıklarının değerini vurgulaması da ilginç bir anlatım sergilemektedir:

"neñ yerdeki kaganlıg bodunka büntegi bar erser, ne buñı bar erteçi ermiş? (II 6-7)

(Herhangi bir yerdeki hakanlı bir ulusun böyle bir (devlet adamı) varsa (o ulusun) ne sıkıntısı olacakmış?)

Kısalıklarına ve eksik satırları bulunmasına karşın Yenisey yazıtlarında da içtenlik taşıyan, etkileyici anlatımlarla karşılaşılır. Kormuşin'in yayımladığı I. Eerbek yazıtındaki, aşağıdaki satırlar (4. ve 5. Satırlar) bunlardan birini gösteriyor.

"kök teñride esiz kün ay ermiş, yagız yerde esiz el kan ermiş, bökmedim yıta esize. Bodunıma bukunuma bökmedim yıta esizime. Ulugım kiçigime bökmedim yıta esizlerime"

(Mavi gökte ne yazık ki güneş, ay varmış, yağız yerde ne yazık ki ülke (ve) hakan varmış, doymadım, ne acı! Ulusuma, halkıma doymadım, ne yazık! Büyüğüme küçüğüme doymadım, ne yazık, ne yazık!"

Dikkat edilecek olursa, burada *gök × yer*, *büyük × küçük*, hatta *mavi × yağız* gibi, bundan sonraki bahislerde değineceğimiz kavram karşıtlığından yararlanılmış, şu sözlerde de hep 4'er heceli sözcükler kullanılmıştır: *kök teñride, kün ay ermiş, yagız yerde, el kan ermiş, bodunıma, bukunıma, esizime, kiçigime*. Bu durum, akla, belli bir nazım biçiminin kullanılmış olabileceğini getirmektedir.

I. Altun Köl yazıtı incelendiğinde de ilginç anlatımlarla karşılaşıyoruz (Buradaki metni, Vasil'yev ve Klyaştornıy'ın değil, T. Tekin'in yayınındaki [1997:210-226] okunuşa göre değerlendiriyoruz:

"atsar alp ertiñiz i, tutsar küç ertiñiz e, inilig bört, oça bars adrılma yıtu" (önyüz, 1. Satır)

(Ok atmada çok ustaydın, [düşman] yakalamakta çok güçlüydün. [Sen] küçük kardeşli kurt yavrusu! [Sen] küçük kaplan [bizden] ayrılma! Yazık!)

"botomuz umay begimiz biz uya alp er özin alıtı kılmadıñ, özlük at özin üç erig almadıñ yıta. ezençüm e küzençüm e adrılma, seçlinme ögürdim" (ön yüz, 2. Satır)

(Deve yavrumuz, Umay beyimiz [sen] biz cesur akrabalarının yaşamlarının [düşmanlarca] alınmasına izin vermedin. Gözde atının ve üç akrabanın yaşamının seninle birlikte alınmasına izin vermedin. Yazık! Ey yüce savunucum, ey benim koruyucum [bizden] ayrılma, yaşamımın sevinci!)

"altun sona yış keyiki art ogul taş ogul tad çına barsım adrılu bardı, yıta! (sağ yüz, 1. Satır)

(Altay ve Sona dağlarının vahşi hayvanı, benim son oğlum, dış oğlum, benim yavru, küçük kaplanım, bizden ayrılıverdi, ne yazık!)

Ölenin arkasından, yazıtı dikenlerin sözleri olduğu anlaşılan metinde, ölen bey için, bugün *aslanım*, *koçum*, *kuzum* gibi seslenmelerde görülen, doğadan insana aktarma yoluyla oluşturulmuş deyim aktarmaları kullanılmıştır: *Küçük kardeşli kurt yavrusu küçük kaplan*, yine şefkat uyandıran *deve yavrusu*, şefkat simgesi Tanrıça adı olan, Orhun yazıtlarında anne için *umay teg ögüm* 'Umay gibi annem' sözünde geçen *Umay* (burada doğrudan doğruya deyim aktarmasıdır). Sağ yüz 1. Satırda geçen "*Altay ve Sona dağlarının vahşi hayvanı*, "*benim yavru, küçük kaplanım*" sözleri de etkileyici ve içtenlik taşıyan anlatımın örneklerindendir.

2.2. Karşıt Kavramlardan Yararlanma (Karşıtlama)

Orhun yazıtlarında anlatımı güçlü kılan, dolayısıyla, yazıtlara etkileyici bir güç kazandıran önemli özelliklerden biri, birbirine karşıt kavramların bir arada, birbirini izleyen tümcelerde çok sık kullanılmasıdır. Stil çalışmalarında, Batı yazınında *karşıtlama* (Yun. *antithesis*) adıyla anılan anlatım biçimiyle ve Divan şiirindeki *tezat* sanatıyla benzerlik gösteren bu anlatım tarzının daha o çağda Türkler tarafından kullanılmış olması ilgi çekicidir. Yazıtların metnini yazanlar canlı bir imge yaratacak, okuyanı etkileyecek tümcelere böylece ulaşmışlardır. Aşağıdaki örneklerde önce, karşıt kavramların birkaç kez birbirini izlediği parçalara yer verelim:

> "ölteçi bodunug tirgürü igittim. Yalañ bodunug tonlug, çıgañ bodunug bay kıltım, az bodunug üküş kıltım" (KT D 29, ayrıca KT G 10).

Görüldüğü gibi burada, ölecek olan halkı dirilterek (ölmek × dirilmek) beslemek, çıplak halkı giyimli (çıplak × giyimli), fakir halkı zengin (fakir × zengin), az halkı da çok etmekten (az × çok) söz edilmektedir. Aynı niteliği gösteren daha pek çok parça vardır. Örneğin aynı yazıtın 16. Satırında da "çıgañıg bay kıltı azıg üküş kıltı" (fakir × zengin) geçer.

Uzak × yakın, kötü × iyi:

"ırak erser yablak agı birür yaguk erser edgü agı birür tip..." (BK K 5)

gece × gündüz, uyumak × oturmak:

"Türk bodun üçün tün udımadım küntüz olurmadım" (KT D 27; aynı karşıtlık Tonyukuk II D 1-2'de de vardır: "tün yeme udısıkım kelmez erti < kün yeme > olursıkım kelmez erti" (Tony I K 3).

Kurt × koyun, ordu × düşman:

"kañım kagan süsi böriteg ermiş, yagısı koñteg ermiş" (KT D

11)

yukarıda × aşağıda, gök × yer:

"üze kök teñri basmasar asra yir telinmeser" (KT D 22, ayrıca KT D 1, BK K 10)

Burada dikkati çeken yön, aynı anlatımın Köktürk yazısıyla yazılmış (yıl 753), Uygur dönemine ait Taryat yazıtında da yer almasıdır:

"üze kök teñri, asra yagız yer" (D 4, G 3).

Ağabey × kardeş, oğul × baba:

"...inisi eçisin teg kılınmaduk erinç oglı kañın teg kılınmaduk erinç" (KT D 5)

görür × görmez, bilir × bilmez:

"körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg boltı" (KT K 10)

iç × dış:

"içre açsız, taşra tonsuz bodunta üze olurtum" (KT D 25).

Şehir × dağ, dağa çıkmak × dağdan inmek:

"kü eşidip balıkdakı tagıkmış, tagdakı inmiş" (KT D 12)

oğul × kız, bey(lik) × hanım(lık):

"beglik urı oglın kul kıltı, eşilik kız oglın küñ kıltı (BK D 7), benzeri: BK D 24

baş kaldıran × baş eğdirmek, dizli × diz çöktürmek:

"başlıgıg yüküntürmiş, tizligig sökürmiş (KT D 2)

Benzeri anlatım KT D 15'te geçer.

Dirilmek × ölmek:

"türk bodun tirilip il tutsıkının bunta urtum; yañılıp ölsikiñin yeme bunta urtum" (KT G 10, 11).

Yazıtlardaki bu anlatım biçiminin, Türklerde daha önceden var olan ve daha sonraları da süren bir destansı anlatım özelliği olduğu anlaşılıyor. Örneğin Köktürk yazısıyla yazılmış olan ve Köktürk Devletini yıkan Uygurların döneminde, 753 tarihinde dikilmiş olan *Taryat* yazıtı –Talât Tekin'in belirlediği yazım farklılıklarına karşın

– dil ve anlatım özellikleri bakımından Orhun yazıtlarıyla büyük bir koşutluk göstermektedir (bkz. Tekin, 1983:795-838). Taryat yazıtında aynı kalıplaşmış yinelemeler, karşıt kavramlarla kurulmuş

"üze kök teñri ... asra yagız yir" (D 4)

"üze kök teñri yarlıkaduk üçün, asra yagız yir igittük üçün" (B 3)

gibi anlatımlarla karşılaşılmaktadır.

Yenisey yazıtlarında da aynı eğilimin belirdiğini görüyoruz. Altın Köl yazıtındaki

"atsar alp ertiñiz, tutsar küç ertiñiz" (ön, 1. Satır)

anlatımında *atmak* × *tutmak* karşıtlığı kendini göstermekte, Barık III yazıtında geçen ve ölen kimsenin ağzından, gökteki güneşe, yerdeki yurduna doymadığı dile getirilen tümcede

"teñrideki künke, yerdeki elimke bükmedim" (3. Satır)

sözleriyle *gök/yer* karşıtlığından yararlanılmaktadır. Daha birçok örneği bulunan bu karşıtlamalardan biri de, sanatlı anlatımlara değinirken yer verdiğimiz I. Eerbek yazıtında, 4. ve 5. satırlarda arka arkaya geçen karşıt kavramlardır.

Yukarıdan beri gösterdiğimiz bu örnekler kolaylıkla artırılabilir. Bu konuda gerçekten ilginç olan yön, aynı anlatım geleneğinin yüzyıllar sonra da süre geldiğini gösteren ve Dede Korkut Kitabı'nda bu örneklerle büyük bir koşutluk ortaya koyan parçalarla karşılaşılmasıdır. Bunlardan birkaçına yer verelim:

"Aç görsem toyurdum, yalınçak görsem tonattım" (Ergin, 1958: 87 D 24)

"Akar senüñ sularıñ Kazılık Tağı
Akar iken akmaz olsun
Biter senüñ otlaruñ Kazılık Tağı
Biter iken bitmez olsun" (a. y. 89, D 27)

"Big nökerden, nöker biginden ayrıdı"
(Ergin, 114 V 67).

2.3. Bir Anlatım Ustalığı: Yinelemeler - "Parallelismus" - Sorulu Yineleme

Her çağda insanlara seslenenler, onları belli bir doğrultuda yönlendirmek, etkili olmak için söylemlerinde yinelemelere yer vermişlerdir. Bir sözcüğün ya da sözcük öbeğinin, bir tümcenin, bir dizenin yinelenmesi, söylenen şeylerin, dinleyen/okuyanın belleğinde daha kolay kalmasını sağlamakta, onları etkilemekte, hele, zaman zaman soru tümcelerinin yinelenmesiyle bu etki artmaktadır.

Batı dünyasında, geçmişi İ.Ö. V. yüzyıla kadar uzanan ve etkili, güzel söz söylemenin koşul ve ilkelerini belirleyen *retorik*, günümüze kadar gelerek yazın ve biçem (style) çalışmalarında hâlâ üzerinde durulan konuları oluşturmuştur. Doğu dünyasında *ilmü'l-belaga*, yine terimleri, tanımları, şiir ve düzyazıdaki uygulamalarıyla aynı yolda geniş incelemelerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Gerek retorikte, gerekse belagat çalışmalarında çeşitli türleriyle yinelemeler de yer almaktadır. Özellikle şiir dilinde, her ülkenin şiirinde yinelemeler başlıbaşına etki sağlayan bir öğe ve bir inceleme konusudur.[56]

Köktürk yazıtlarının şaşırtıcı bir özelliği, bu metinlerde yinelemelere, değişik türleriyle çok sık yer verilmiş olması, o çağda hakan olan kişiler için dikilen bu yazıtlarda etkileyici anlatım biçimlerinin bilinmekte, en azından, sezilmekte olmasıdır. Bu yinelemeler zaman zaman karşıt kavramlarla gerçekleştirilmekte, türleriyle de karşımıza çıkmaktadır. İlgili bölümde ayrıca ele aldığımız kavram karşıtlığıyla birleşen yinelemeler, etkileyici yö-

---

56 Belagat biliminde *tekrir* terimiyle anılan yinelemeler ve *istifham* türü için bkz. Bilgegil, 1980:259-266, ayrıca Dilçin, 1983:453-459. Yinelemelerin türleri ve Türk şiirindeki örnekleri için ayrıca bkz. Özünlü, 1997:101-130; Aksan, 1995:205-230, 1999:201-212.

nünün yanısıra, yazıtlara bir sanatlı anlatım niteliği de kazandırmaktadır.

Türk şiirinin değişik dönem ve türlerinde olduğu gibi, halk şiirimizde de yinelemelerden sık sık yararlanıldığını görürüz. "Dedim-dedi" biçiminde düzenlenmiş şiirlerde, örneğin Erzurumlu Emrah'ın

"Sabahtan uğradım ben bir fidana
Dedim mahmur musun dedi ki yok yok"

diye başlayan ve her bendi "dedi ki yok yok" sözleriyle biten koşmasında ya da karşıt kavramlar içeren

"Varmasam incinir varsam incinir"

gibi dizeleri olan koşmasında, Karacaoğlan'ın

"... Elif Elif diye"

biçimindeki dizeleri içeren koşmasında, Dertli'nin

"Şeytan bunun neresinde"

dizeleri yinelenen şiirinde gördüğümüz yinelemeler bunlardan ancak birkaçıdır. Hele *kavuştak* adını alan dizeler (nakarat) aynı eğilimin belirgin örnekleridir. Şimdi, Orhun yazıtlarından örneklere dönelim:

Epiphora

Eski retorik çalışmalarında, etkileyici bir seslenme yolu olarak Yun. *epiphora* adıyla anılan bir anlatım biçimi üzerinde durulur. Bu anlatım biçiminde aynı sözcüğün ya da sözcük öbeğinin, birbirini izleyen koşut yapılı tümce öğelerinin, tümcelerin ya da söz birliklerinin sonunda yinelenmesiyle gerçekleşir (bkz. Conrad, 1981:75). Şiir dilinde yinelemelerin yanı sıra düzyazıda, hitabet örneklerinde de aynı yoldan gidildiği görülür.

Köktürk yazıtlarında sık sık bu tür yinelemelerden yararlanıldığı, seslenilen halka daha etkili bir mesaj verilmek istendiği göze çarpar. Örneğin

"beglik urı oglıñ kul boltı, eşilik kız oglıñ küñ boltı" (KT D 7)

(Bey olacak oğlu (erkek evladı) köle oldu, hanım olacak kız oğlu

(kız evladı) cariye oldu)

parçasında aynı zamanda bey × hanım, kız × oğlan karşıtlığı dikkati çekmektedir. Aşağıdaki örneklerde de aynı türden yinelemeler görülüyor:

"Biligsiz kagan olurmuş erinç yablak kagan olurmuş erinç" (BK D 6)

(Akılsız hakanlar (tahta) çıkmışlar kuşkusuz; kötü hakanlar (tahta) çıkmışlar kuşkusuz)

"Tabgaç bodun tebligin kürlügin üçün, armakçısın üçün, inili eçili kikşürtükin üçün, begli bodunlıg yoñaşurtukın üçün illedük ilin ıçgınu ıdmış, kaganladuk kaganın yitürü ıdmış" (KT D 6-7)

(Çin ulusu hilekâr, sahtekâr olduğu için, kandırıcı olduğu için, kardeşlerle ağabeyleri birbirine düşürdüğü için, beyiyle, halkıyla (herkesi) kışkırttığı için Türk halkı ülkelik eden ülkeyi, hakanlık eden hakanı elden çıkarmış).

"Bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş, buyrukı yeme bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç" (KT D 3) (BK D 4)

(Akıllı hakan imiş, cesur hakan imiş, kumandan(ları) da akıllı imiş kuşkusuz; cesur imiş kuşkusuz).

"işig küçüg bertim ök, uzun yelmeg yeme ıttım ok, arkuy kargug olgurtdum ok" (Tony II, 2-3)

(Hizmet ettim, uzun (mesafelere) devriye gönderdim, müstahkem mevki gözetleme kule(leri)ni diktirdim)

"Tabgaç kagan yagımız erti. on ok kaganı yagımız erti, artuk kırkız küçlüg kagan yagımız boltı" (Tony I D 2-3)

(Çin hakanı düşmanımız idi. On Ok hakanı düşmanımız idi. Kalabalık Kırgız güçlü hakan düşmanımız oldu).

"yeti yüz er bolup elsiremiş, kagansıramış bodunug, küñedmiş kuladmış bodunug, türk törüsün ıçgınmış bodunug eçim apam törüsinçe yaratmış, boşgurmış" (KT D 1 3)

(Yedi yüz kişi olup devletsiz kalmış, hakansız kalmış halkı, cariye olmuş, köle olmuş halkı, Türk örf ve ananelerini bırakmış

halkı ecdadımın töresince düzenlemiş, eğitmiş).

"türk bodunug atı küsi yok bolmazun tiyin... (KT D 25)
türk bodun atı küsi yok bolmazun tiyin..."
(Türk halkının adı sanı yok olmasın diye...
Türk halkının adı sanı yok olmasın diye).

Parallelismus

Latincede bu adla anılan bu retorik ve stilistik kavramı, yapıca eş öbeklerin, kimi zaman da anlamca birbirine koşut anlatım birimlerinin yinelenmesini anlatır. Yukarıdaki yineleme örneklerinde de yer alan bu koşut yapıdaki parçalar içinde ilginç ve etkileyici anlatımlara rastlanmaktadır. Örneğin Tonyukuk, ülkesini düşmanların ele geçirmesine müsaade etmediğini anlatırken düşman askerlerinin ve atlılarının gelişini canlandıran güçlü bir imgeden yararlanmıştır:

"bu türk bodun ara yarıklıg yagıg yeltürmedim, tügünlük atıg yügürtmedim" (II D 4)

(Bu Türk halkının içinde zırhlı düşmanları akın ettirmedim; (kuyruğu) düğümlü (düşman) atl(lar)ını koşturtmadım).

Dikkat edilecek olursa, bu parçada, düzyazı içinde uyaktan da yararlanıldığı (*yarıklıg yagıg - tügünlüg atıg*) görülür.[57] Aynı parçada, birakç yüzyıl sonraya ait Dede Korkut Kitabı'ndaki anlatım özelliklerinin kaynaklarına tanık olmaktayız.[58] Dede Korkut'taki şu örneklerle yukarıdaki anlatım biçimi arasındaki koşutluk kendini belli etmektedir:

"Ağ sakallu babañ yiri uçmağ olsun. Ağ bürçeklü anañ yiri behişt olsun" (Erg. 1958:251 D 304)

"Oglumuñ at segirdişin kılıç çalışın ok atışın göreyim,

---

57 Orhun yazıtlarındaki yinelemelerin büyük bir bölümü Tekin'in yapıtında (1995) "koşutluk" başlığı altında ele alınmıştır; Subaşı Uzun da çalışmasında (1995:86-87), "Yapı yinelemeleri" bahsinde bu yinelemeleri incelemiştir.

58 Her iki tamlama aynı zamanda beşer hecelidir.

sevineyim, kıvanayım, güveneyim" (a.y. 85 D 22).

"kılıcuma toğranayın oḫuma sançılayın, yir gibi kertileyin, toprak gibi savrılayın, seni halallığa almaz isem" (a. y. 135 V 38)

Aşağıdaki parçalarda da yazıtlardaki koşut yapıdaki yinelemeler görülmektedir:

"yaraklıg kantan kelip yańa eltdi, süñüglüg kantan kelipen süre eltdi" (KT D 23)

(silahlı (düşman) nereden gelip (seni) dağıttı, mızraklı (düşman), nereden gelerek (seni) sürüp kaçırttı)

"ilteriş kagan kazganmasar, udu ben özüm kazganmasar, il yeme ḫodun yeme yok erteçi erti. Kazgantukın üçün udu özüm kazgantukum üçün il yeme il boltı, bodun yeme bodun boltı" (Tony II D 4-5-6).

(İlteriş hakan kazanmasaydı ve ben kendim kazanmasaydım devlet de halk da yok olacaktı. Kazandığı için ve ben kendim kazandığım için devlet de devlet oldu, halk da halk oldu)

Aynı yazıtta, benzeri parça da şöyledir:

"İlteriş kagan kazganmasar, yok erti erser, ben özüm bilge tonyukuk kazganmasar, ben yok ertim erser kapgan kagan türk sir bodun yerinte bod yeme, bodun yeme, kişi yeme idi yok erteçi erti" (II K 1, 2)

(İlteriş hakan kazanmasaydı, olmasaydı, ben, kendim Bilge Tonyukuk kazanmasaydım, ben olmasaydım Kapgan Han Türk Sir halkı ülkesinde boy da halk da, insan da hiç olmayacaktı)

"türk bodunug tirilip tutsıkıñ bunda urtum; yañılıp ölsikinin yeme bunta urtum" (BK K 8).

(Türk halkının dirilip devlet sahibi olacağını buraya hâkkettim; yanılıp öleceğini de buraya hâkkettim).

"ol eki kişi, bar erser sini, tabgaçıg ölürteçi tir men, öñre kıtańıg ölürteçi tir men, bini oguzug ölürteçik..." (Tony I G 10-11)

(O iki kişi var oldukça, seni (sizi), Çinlileri öldürecek derim, doğuda Kıtayları öldürecek derim, beni (bizi), Oğuzları öldürecek

kuşkusuz, derim).

"türk bodun kılıngalı, türk kagan olurgalı şantuñ balıkka... tegmiş yok ermiş" (Tony. I D 1)

(Türk ulusu yaratılalı, Türk hakanı tahta çıkalı Şantung şehrine kadar gitmiş olan yokmuş)

Burada, dikkat edilirse, zaman gösteren *türk bodun kılıngalı* ve *türk kagan olurgalı* öbekleri yedişer hecelidir ve sesçe birbirine uyumlu sözcüklerden oluşmuştur.

Tonyukuk'taki

"altun yışıg aşa keltimiz, ertiş ügüzüg keçe keltimiz" (II B 2)

(Altay dağlarını aşarak geldik, İrtiş ırmağını geçerek geldik)

sözleri de benzeri bir yapıdadır.[59] Bu örneğe, Bilge Kağan'daki şu satırda geçen kullanımı da ekleyebiliriz:

"ol ödke kul kullug, küñ küñlüg bolmış erti" (D 18)

(O zamanda köleler köleli, cariyeler cariyeli olmuştu).

Ongin yazıtındaki şu satır da konumuz açısından dikkati çeker:

"eçümiz apamız yamı kagan tört buluñıg kısmış, yıgmış, yaymış, basmış. ol kan yok boldukda kisre el yitmiş, ıçgınmış, kaçışmış" (ön yüz, 1. Satır; Orkun, I, 128)

(Ecdadımız Yamı Kağan dört yönü kısmış [hakimiyeti altına almış], derleyip toparlamış, basmış; o kağan öldükten sonra ülke mahvolmuş, elden çıkmış, kaçmışmış [dağılmış]).

Orhun yazıtlarında, hem düzyazıda uyak sağlamaya yönelen, hem de yapıca eş olan pek çok örnekle karşılaşırız:

"közün körmedük kulkakın eşitmedük bodunımın..." (BK K 11)

(Gözle görülmeyecek, kulakla işitilmeyecek [kadar] kalabalık ulusumu...)

"kañım kaganıg, ögüm katunug kötürügme teñri, il berigme teñri... özümin ol teñri kagan olurtdı" (BK D 21)

(Babam Kağanı, annem Hatunu yücelten gök [Tanrı], beni o

59 Ayrıca, sesler arasındaki uyum da dikkati çekiyor.

Tanrı kağan [olarak] tahta oturttu)

"kızıl kanım töküti, kara terim yügürti işig küçig birtim ök" (Tony. II D 2)

(Kızıl kanımı dökerek, kara terimi akıtarak hizmet ettim)

"neke tezer biz, üküş teyin neke korkur biz, az teyin ne basınalım" (Tony II B 3-4)

(Niye kaçıyoruz, [düşman tarafı] çok diye niye korkuyoruz, az[lığız] diye niye yenilelim?)

"begleri bodunı tüzsüz üçün, tabgaç bodun tebligin kürlügin üçün, armakçısın üçün, inili eçili kikşürtükin üçün, begli bodunlıg yoñaşurtukın üçün türk bodun illedük ilin ıçgınu ıdmış, kaganladuk kaganın yitürü ıdmış" (BK D 6-7)

(Beyleri, halkı itaatli [olmadığı] için, Çin ulusu hilekâr, aldatıcı [olduğu] için, sahtekâr [olduğu] için, küçüklü büyüklü erkek kardeşleri birbirine düşürdüğü için, beyleri ve halkı kışkırttığı için Türk ulusu devlet olan ülkesini yitirmiş, hakanlık eden hakanını yitirmiş)

Yazıtlarda birbirini izleyen sözceler zaman zaman tam bir simetri göstermektedir:

"ilgerü şantuñ yazıka tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim, birigerü tokuz ersinke tegi süledim, tüpütke kiçig tegmedim" (KT G 3)

(Doğuda, Şantung ovasına kadar asker sevkettim, denize [çok yakına kadar gidip] ulaşmadım; güneyde Dokuz Ersin'e kadar asker sevkettim; Tibet'e [çok yakına kadar gidip] ulaşmadım)

Bu satırlardaki *-a tegi süledim* öbeği ikinci sözcede yinelendiği gibi *-ka kiçig tegmedim* öbeği de yinelenmekte, biçimce birbirinin eşi olan öğeler içeren bu sözceler, bir hece fazlasıyla, hece sayısı açısından (13+8; 14+8) birbirine uymaktadır. Aşağıdaki parçaya da bu bakımdan bir göz atalım:

"eñ ilki tadıkıñ çorıñ boz atıg binip tegdi, ol at anta ölti; ekinti işbara yamtar boz atıg binip tegdi; ol at anta ölti; üçünç yigen silig begiñ kedimlig torug at binip tegdi, ol at anta ölti" (KT D 32-33)

(İlk önce Tadık Çor'un boz atına binip saldırdı, o at orada öldü. İkinci [olarak] İşbara Yamtar'ın boz atına binip saldırdı; o at orada öldü; üçüncü [olarak] Yigen Silig Bey'in giyimli doru atına binip saldırdı, o at orada öldü)

Bu satırlarda da *ölti*'ye kadar gelen birinci sözcenin hece sayısıyla ikinci sözcenin hece sayısı birbirinin aynıdır (8+7+6 ve 8+7+6).

Bu anlatım biçimi, hiç kuşkusuz, yaptıklarını sayıp döken bir kimsenin, söylediklerinin hatırda daha iyi kalması, dinleyen ya da okuyan üzerinde daha etkili olması için başvurduğu yinelemeleri anımsatmaktadır.

Yenisey yazıtlarında da, özellikle, ölen kişinin doyamadan ayrıldığı kişilerin ve nesnelerin anıldığı satırlarda bu türden pek çok örnek vardır. En çok geçen sözcükler bu nedenle *adırıldım* 'ayrıldım' ve *bökmedim* 'doymadım' sözcükleridir. Bunlara ayrı ayrı örnekler göstermeyeceğiz. Ancak Altın-Köl (I) yazıtında (ön yüz, 1. Satır) geçen şu anlatıma dikkati çekmek istiyoruz:

"atsar alp ertiñiz, tutsar küç ertiñiz"

([ok] atmada cesurdunuz, [düşmanı] yakalamakta zorluydunuz).

Bu satırda birbirini izleyen iki sözce, gerek yapı, gerek sözcük türü, gerekse ses açısından tam bir eşlik göstermekte, atsar / tutsar uyaklarını içermekte, ayrıca her ikisinde de hece sayısı aynı (6) bulunmaktadır. Bu niteliğiyle bu satırda bir destansı anlatım, bir şiir dili havasının varlığı yadsınamaz.

Sorulu Yineleme

Halka seslenirken söylemi daha etkili kılan ve özellikle, halk karşısında konuşan bir kimsenin zaman zaman ondan, istediği yanıtı almasını sağlayan etkileyici bir yineleme türü de soru tümcelerinin yinelenmesiyle oluşturulur. Doğu yazınında *belagat* adını alan anlatım sanatlarından *istifham* adıyla anılan türe[60]

60 "İstifham" için bkz. Bilgegil, 1980:259-266; Dilçin, 1983:453-459.

benzeyen etkileyici yinelemelerin Köktürk yazıtlarında da örneklerine rastlıyoruz. Örneğin

"illig bodun ertim, ilim amtı kanı" (KT D 9);

aynı satırda:

"kaganlıg bodun ertim, kaganım kanı"

(Devleti olan ulus idim, devletim şimdi nerede... hakanlı ulus idim, hakanım nerede?)

ayrıca

"Neke tezer biz üküş teyin neke korkur biz; az teyin ne basınalım" (Tony II B 3-4)

(Niye kaçıyoruz, (düşman) çok diye niye korkuyoruz, azız diye niye yenilelim?)

yinelemeleri burada gösterilebilir.[61]

Tonyukuk yazıtındaki şu tümce de halka seslenen devlet adamının kendini övmesini soru biçiminde yansıtır:

"neñ yerdeki kaganlıg bodunka büntegi bar erser ne buñi bar erteçi ermiş" (II D 6-7)

(Hangi yerdeki hakanlı bir halkın böyle bir (devlet adamı) varsa (o halkın) ne (gibi) sıkıntısı olacakmış).

Bir başka etkileyici sorulu yineleme örneği de Kül Tigin'de görülür. Metni yazan Bilge Kağan Türk halkına seslenirken önce Oğuz Beylerine seslenerek onun hatalarını söylemektedir:

"küregünin üçün, igidmiş bilge kaganıñın ermiş barmış edgü eliñ[e] kentü yañıltıg, yablak kigürtüg" (KT D 23).

(İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanın ile refah içindeki bağımsız ülkene karşı kendin hata ettin, nifak soktun).

Hemen arkasından sorulu yinelemeye yer verilmiştir:

"yaraklıg kantan kelip yańa eltdi; süñüglüg kantan kelipen süre

---

61 Ahmet B. Ercilasun, Kültigin yazıtının bir "nutuk metni" olduğunu belirttiği yazısında (1990:37-38) bu görüşü oluşturan öğeler arasında soru tümcelerine de yer verir.

eltti" (a.y.)

(silahlı (düşman) nereden gelip seni bozguna uğrattı, mızraklı (düşman) nereden gelerek (seni) sürüp kaçırttı?).

Bu satırda dikkati çeken bir başka özellik, yukarıda değindiğimiz (epiphora), aynı yapıdaki öbeklerin, tümcelerin art arda yinelenmesidir. Kültigin yazıtındaki

"azu bu sabımda igid bar gu" (G 10)

(Yoksa bu sözümde yalan var mı?)

soru tümcesi ve özellikle

"türk matı bodun, begler, bödke körügme begler gü yañıltaçı siz" (G 11)

(sadık Türk halkı, beyleri, tahta itaatli beyler [sizler] mi yanılacaksınız?)

tümceleri, halk kitlelerini etkilemeye çalışan kimselerin söylemlerinde başvurdukları, dinleyenleri yanıt vermeye, onların onaylamalarını istedikleri konuları vurgulamaya yönelten hitabet yöntemini içermektedir.

2.4. Yazıtlarda Benzetme ve Aktarmalar

Benzetmeler

Her dilde, anlatıma güç katan, sözü edilen kavramın, dinleyenin ve okuyanın zihninde daha iyi canlanmasını sağlayan, aynı zamanda söz sanatı sayılan bir anlam olayı, *benzetme*'dir [*teşbih*, İng. *simile*).[62] Bugünkü Türkiye Türkçesinde *taş gibi* (ağır ya da sert), *buz gibi* (soğuk), *tilki gibi* (kurnaz) örneklerini gördüğümüz benzetmeler, yazıtlarda da kendisini göstermektedir.

Yazıtlar döneminde benzetmeler hem *teg* ilgeciyle, hem de kendisine benzetilen nesneye eklenen bir [-CE] biçimbirimiyle yapılmakta, bu da dilin o dönemdeki anlatım olanaklarını gösteren noktalardan birini oluşturmaktadır. Örnekler arasında, bugünkü kurt-kuzu karşıtlığına yakın bir benzetme olan şu kullanım dikkati çekmektedir:

"kañım kagan süsi böriteg ermiş, yagısı koń teg ermiş" (KT D 12)

(Babam kağanın ordusu kurt gibiymiş, düşmanları koyun gibiymiş)

Aynı yazıtta yine belirgin bir karşıtlık sergileyen bir benzetme de Kültigin'in ölümü üzerine duyduğu acıyı dile getiren Bilge Kağan'ın sözlerinde görülür:

"körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg boltı" (KT K 10)

(Görür gözüm görmez [kör] gibi, bilen aklım ermez gibi oldu).

Yazıtlardaki en güçlü benzetmelerden biri de Kül Tigin'in, ulusuna hitap ederken onun, hataları sonucunda başına gelenleri anlattığı satırda görülmektedir:

---

62 Benzetmeler konusunda yerli ve yabancı yayınlar üzerinde daha geniş bilgi için bkz. Aksan, 1971:123-130; 1982:185-189; 1993:126-143. Yazıtlardaki benzetmeler için de bkz. Aksan, 1991: 20 ss.

"kanıñ subça yügürti, süñüküñ tagça yatdı" (KT D 24)

(Kanın su gibi aktı; kemiğin dağ gibiyığıldı).

Bilge Kağan yazıtında aynı benzetme *sub* sözcüğü yerine *ügüz* 'ırmak, nehir' sözcüğüyle yer almaktadır:

"kanıñ ügüzçe yügürti, süñüküg tagça yatdı" (BK D 20).

Burada sudan ve dağdan yararlanan benzetme, Türklerin İslamlığı kabul ettikleri döneme ait olan, yazıtlardan birkaç yüzyıl sonraki yaşamlarına ışık tutan Dede Korkut Kitabındaki benzetmeyle koşutluk göstermektedir:

"Yalıñ görse toñatdı. Borçluyı borçından kurtardı. Depe gibi et yığdı, göl gibi kımız sağdurdı" (Ergin, 1958:81, D 15)

Bu tümcede, benzetmenin yanında, Orhun yazıtlarında görülen ve karşıt kavramların bir arada kullanılmasıyla beliren (yalın - tonatmak gibi) sanatlı anlatım da her iki çağda ortak olan destansı anlatımın örneklerinden sayılmalıdır. Şu satırlarda da Dede Korkut Kitabındaki benzetmelerden örnekler görülmektedir:

"Toz yarıldı; gün kibi şıladı, deñiz kibi yaykandı, meşe kibi karardı... kızgun dilli kâfir çıka geldi" (Ergin, 1958:157, D 127)

Bu örnekleri kolayca çoğaltabiliriz. Burada şu yöne dikkati çekmek istiyoruz: Oğuzların yakın doğuya gelmeden önceki yaşamlarına ait anılara dayandığı, IX.-XI. Yüzyıllarda Sırderyâ kuzeyindeki yurtlarında geçen yaşamlarıyla ilgili olduğu kabul edilen (bkz. Ergin, 1958:55) Dede Korkut Kitabı'nın XV. Yüzyılın ortalarında saptandığı anlaşılmaktadır (a.y. 56). Yukarıda ancak bir iki örneğini verdiğimiz koşutluk, yazılar incelendiğinde Türk destansı anlatım geleneklerinin kaynağına bizi götürmektedir.

Şimdi başka benzetme örneklerine dönelim.

Yazıtlarda düşman askerlerinin gelişi ateşe ve borana, fırtınaya benzetilir:

"türgiş kagan süsi otça borça kelti" (KT D 37, BK D 27)

Bu benzetmede bir deyim niteliği de sezilmektedir.

Babası Bilge Kağan'ın ölümü üzerine duyduğu büyük acı

nedeniyle ağlayışını anlatan, oğlu Teñri Kagan'ın sözlerinde yine ilginç bir benzetmeyle karşılaşıyoruz ki, buna, sanatlı anlatımlar bahsinde (2.1.) değinmiştik.

Tonyukuk yazıtında yer alan ve metni yayımlayan bilginlerin birbirinden farklı yorumladıkları bir satır da bir benzetme örneğini içerir.[63] Gerek başka bilginlerin yayınlarında, gerekse Talât Tekin'in aşağıdaki çözümlerinde benzetme niteliği kendini göstermektedir:

"yagımız tegre oçuk teg erti, biz aş teg ertimiz" (T I G 1)

(Düşmanımız çepeçevre ocak gibiydi, biz [ortadaki] aş gibiydik).

Yine, Tonyukuk'taki bir satırda düşmanın gelişi alevin, ateşin gelişine benzetilmektedir:

"ekinti kün örtçe kızıp kelti" (T II B 4-5)

(ikinci gün ateş gibi kızıp geldi).

Yenisey yazıtlarından Uybat VI yazıtındaki bir satır da ilginç bir benzetmeyi içermektedir. Kormuşin'in Vasil'yev'den biraz farklı okuduğu, ancak benzetmenin her iki okuyuşta da aynı olduğu tümce parçası Kormuşin'de şöyledir:

"azıglıg tōñuz teg tirig beg esizim" (3. Satır).

(Azı dişli domuz gibi diri, canlı bey ne yazık [yazık oldu])

Burada bey, azı dişleri görünen bir domuz gibi canlı olarak nitelenmekte, onun yitirilmesinden duyulan acı belirtilmektedir.

Aktarmalar

Her dilde, anlatılanı daha canlı bir duruma getiren ve söz sanatlarından sayılan aktarma olaylarından biri, *deyim aktarması*'dır (Yun. *metaphora*, Türkçede ayrıca *iğretileme*). Anlambilim incele-

---

63 Çeşitli okuyuş biçimleri ve Talât Tekin'in kendi çözümlemesi için bkz. Tekin, 1994:30-31. Bizim de değindiğimiz (Aksan, 1974:139) ve benimsediğimiz bu okuyuş akla en yakın olanıdır. Her durumda, burada açık bir benzetme söz konusudur.

melerinde, benzetmenin bir ileri aşaması sayılan bu olayda, benzetilen'le, yani anlatımı canlandırmak üzere yararlanılan nesneyle benzeyen arasındaki bir ilişki bir eşitliğe dönüşür; *ceylan gibi, fidan gibi* benzetmelerinin bir ileri aşamasında örneğin bir genç kız için *ceylan, fidan* sözcükleri kullanılır. Başka türleri de bulunan bu olayın yazıtlardaki örneklerine geçiyoruz.[64]

Bizim *somutlaştırma* adını verdiğimiz bir deyim aktarması türündeki örnekler, soyut bir kavramı somut bir kavramla bağdaştırma yoluyla meydana getirilir ve böylece daha canlı bir anlatıma ulaşılır. Yazıtlarda bunun örneğini, bugünkü *benim sözümü kırmaz, sözümü kırmadı* gibi kullanımların eşi olan şu satırda görüyoruz:

"tabgaç kaganta bedizçi kelürtüm, bedizettim. meniñ sabımın sımadı" (KT G 11)

(Çin hakanından süslemeci getirttim, süslettim. Benim sözümü kırmadı).

Öte yandan, yazıtlarda geçen

"kañım kagan... başlıgıg yükündürmiş, tizligig sökürmiş" (KT D 15, BK D 5)

(Babam hakan... başlıya [baş kaldıran, itaatsiz kişilere] baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüş)

satırındaki *başlıg* ve *tizlig* sözcükleri bugünkü Türkiye Türkçesindeki *dişli, çeneli* sözcüklerinde olduğu gibi bir somutlaştırma ürünüdür.

Hemen bütün dünya dillerinde rastlanan bir deyim aktarması örneği, soyut bir kavramı somut bir sıfatla niteleyen "tatlı söz" biçimindeki tamlamalarda karşımıza çıkar. Aynı deyim aktarmasını biz, bugünkü *tatlı söz* tamlamasında olduğu gibi, Orhun yazıtlarında da buluyoruz (*süçig sab* biçiminde):

"tabgaç bodun sabı süçig, agısı yimşak ermiş" (KT G 5, BK K

64 Aktarmalar, deyim aktarmalarının türleri için bkz. Aksan, 1971:123-130, 1982:185-189, 1993:126-143.

4)

(Çin ulusunun sözü tatlı, ipeklileri yumuşakmış).

Bugün *yüzü yerde* deyiminde de görülen, utanma duygusunun bir somutlaştırmayla anlatımını yazıtlarda da görüyoruz:

"ögirip sebinip toñıtmış közi yügerü körti" (BK D 2)

(Sevinip yere eğilmiş gözü yukarı baktı)

Bir başka somutlaştırma örneği de Uygur metinlerinde (örn. A. Y. III=5, 168. 1-2) sık geçen *katıglan-* eylemidir ki, 'çalışıp çabalamak, gayret etmek' anlamına gelen bu sözcük *katıg* 'katı, sert' kavramından yararlanmaktadır; Elegest yazıtında görülür:

"kara bodunum katıglanıñ el törüsü ıdmañ" (7. Satır)

(Avam halkım, gayret edin, ülke yasa[lar]ını bırakmayın)

Aynı anlam olayı, *katıgdı* 'iyice, adamakıllı' belirtecinin anlamı yapısında da vardır:

"bu sabımın edgüti eşid, katıgdı tiñla" (KT G 2)

(Bu sözümü iyice işit, sıkıca dinle).

Yenisey yazıtlarından Altın Köl (I) de geçen ilginç bir somutlaştırma örneği, "keder, acı" kavramının omuzlara yüklenen bir yük biçiminde algılanmasıyla oluşmuştur (T. Tekin'in okuyuşu [1997:211] temel alınmıştır):

"iniñizke içiñizke ingen yüki ilez tüşürtüñüz" (sol, 3. Satır)

(küçük erkek kardeşinize, büyük erkek kardeşinize dişi deve yükü acı, keder yüklediniz)

Yenisey yazıtlarında, adına taş dikilen kişiler övülürken, yer yer, doğadan insana aktarma yoluyla oluşturulan ve bugünkü *aslanım, koçum* gibi örneklerinde de görülen bir deyim aktarması türünden yararlanılmaktadır. Örneğin Altın-Köl yazıtında arka arkaya gelen şu iki aktarma[65] ilgi çekicidir:

"inilig börtoça bars adrılma yıta" (ön yüz, 1. Satır)

([Ah sen] küçük kardeşli kurt, yavru pars [bizden] ayrılma! Yazık!)

---

65 Talât Tekin'in okuyuşuna uyulmuştur (1997:211).

"botomuz umay begimiz..." (ön yüz, 2. Satır)

([Ah sen] deve yavrumuz, Umay [nitelikli] Beyimiz)

Son olarak değinmek istediğimiz, daha önce örneklerini verdiğimiz, "ölmek" kavramıyla ilgili öğelerde görülen *ad aktarması* (Yun. *metonümia*)dır. Bu kavramı yansıtmak üzere kullanılan *uçmak*, *uça barmak*, *kergek bolmak*, *yok olmak* eylemlerinin hepsinin bu metinlerde geçmekte olması aynı zamanda, dilin sözvarlığının genişliğini ve zenginliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

3. BÖLÜM:

DEĞERLENDİRME - SONUÇ

DEĞERLENDİRME

Türk dilinin Yenisey ve Orhun yazıtlarından önceki dönemlerine ait yeteri kadar belge ve bilgiye ne yazık ki, sahip değiliz. Bu konudaki çalışmalar genel olarak birtakım varsayımlara dayanmakta, Çin kaynaklarında geçen kimi sözcük ve özel adlarla sınırlı kalmaktadır. Birçok bilginin, Köktürkleri Hunların bir kolu olarak görmelerine karşın Hun dilinden elimize geçen belge de yok gibidir. Ancak hemen belirtelim ki, birçok eksik satırlar içeren ve bir bölümü basit mezar taşı yazıları olan Yenisey yazıtları ve özellikle, Türk tarihine ve diline ışık tutan Orhun yazıtları sözcükbilim, anlambilim ve biçembilim açısından incelendiğinde hem o dönem dilini, hem de Türkçenin çok daha önceki dönemlerini aydınlatacak gerçekler ortaya çıkmaktadır.Kitabımızın başından beri, bu açılardan, kendi bulduğumuz ölçütler ve yöntemimizle yaptığımız incelemeler, bizce, hiçbir biçimde yadsınamayacak gerçekleri ortaya koymuştur. Bunların en önemlisi, Türkçenin, daha VI.-VIII. yüzyıllarda gelişmiş, pek çok kavrama sahip bir yazın dili (edebi dil, yazı dili) niteliği taşıyan bir ana dil olduğudur. Bunu destekleyen saptamaları, kitabımızda ele alınan yönleri anımsatarak özetlemek istiyoruz. Ancak önce, yazıtlarda kullanılan, bilinen ilk Türk abecesine burada da değinelim:

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Yenisey yazıtlarından Orhun yazıtlarına geldiğimizde daha düzgün ve oturmuş bir Türk abecesiyle, düzenli ve sanatlı metinlerle karşılaşıyoruz. Yenisey metinlerinde aynı harfin zaman zaman çok farklı biçimlerinin görülmesinde, sayıları 150 kadar olan bu yazıtların çoğunlukla, halktan kişilerce yazılmış, değişik alanlarda oturan başka başka Türk boylarınca dikilmiş olmalarının payı bulunmalıdır. Burada, gerçekten özenle eğilinmesi gereken nokta, Giriş bölümünde değindiğimiz gibi, İ.Ö. V.-IV. Yüzyıla tarihlenen *Esik Kurganı*'nda

bulunan kısa yazının bu abeceyle gösterdiği yakınlık ve eşliklerdir. Arkeologların kazıları, tarihçi ve dilcilerin ortak çalışmalarıyla gerçekleşebilecek yeni yeni bulguların ortaya çıkması, bize bu yazının çok daha eskiden beri Türk kökenli boylar ya da Türk uluslarınca kullanıldığını gösterecek daha uzun metinlerin elde edilmesi Türk dili ve yazınının ne denli eski olduğuna ışık tutacaktır. Şimdi, incelemelerimizin sonuçlarına, değerlendirmelerimize geçebiliriz:

I. Orhun ve Yenisey yazıtları, o dönemlerde Türkçenin sözvarlığının, bu metinlerin içerdiğinden çok daha geniş olduğunu göstermekte, ancak, dar, sınırlı konularda yazıldıkları için bize küçük bir sözvarlığı sunmaktadır.Yazıtlardaki birçok sözcük, bir türev görünümünde olup bunların kökeni bilinmemektedir. Örneğin, Orhun yazıtları döneminde çokanlamlı bir nitelikle taşıyan *köñül* sözcüğü bunlardan biridir. Uygur belgelerinde *yaz-* eylem kökü geçtiği halde, daha önceki Orhun yazıtlarında ancak *yazın-* türevinin bulunması, *yaz-* kökünün de o dönemde yaşadığının, ancak metinlerde —gerekli olmadığı için— geçmediğinin bir kanıtıdır. *Adrıl-*, *adırın-* gibi eylemlerle, *adınsıg* sıfatının geçtiği metinlerde bulunmayan bir **ad* kökü, o dönemde ya da daha öncesinde, Türkçede yaşamış olmalıdır. Geniş bir sözcük ailesine, birçok türeve sahip *ög* 'akıl, idrak' sözcüğünün yazıtlarda görülmemesi de ancak bu metinlerdeki konu sınırlılığıyla açıklanabilir. Bu örnekleri, kolaylıkla artırabiliriz.

Kısacası, yazıtlarımız, dönemlerinde yaşayan Türkçenin ancak küçük bir bölümünü yansıtmaktadır.

II. Soyut kavramların genişliği, bir dilin işlenmiş olduğunu gösteren en önemli niteliklerden biridir. Yazıtlarda karşımıza çıkan, 1. Bölümde, üzerinde durduğumuz soyut kavramların o dönemde yaşamakta oluşu bir gerçeği sergilemektedir: Konuların sınırlılığına ve metinlerin kısalığına karşın, bu oranda, bu ölçüde soyut kavramın bulunması, gelişmemiş, bir yazın diline dönüşmemiş

dillerde görülebilecek bir özellik olamaz. Yalnızca, bir ülkedeki toplumsal karışıklıkları dile getiren *bulgak*, *bulganç*, *tarkanç* ve *kamşag* gibi dört ayrı kavramın bulunuşu bile, bu niteliği yeterince aydınlatmaktadır. Öte yandan, 'aldatıcı, hilekâr' anlamını yansıtmak üzere *kürlüg*, *teblig*, *armakçı* gibi, ayrı köklerden, üç ayrı sözcüğün bulunuşu, *beñgü*, *erdem*, *ıduk*, *kut*, *kü*, *küregü*, *ökünç*, *ülüg*... gibi, ilgili bölümde listesini verdiğimiz birçok kavramın varlığı, savımızı destekleyecektir. *Tapla-* eylemiyle birlikte *una-* eyleminin de "uygun bulmak, tasvip etmek" kavramını yansıtması, yine, aynı açıdan ilgi çekicidir.

Genellikle daha az kültürlü kimselerin yazdıkları düşünülen ve Orhun yazıtlarından daha önceye ait oldukları anlaşılan Yenisey yazıtlarında, Orhun metinlerindeki birçok sözcüğün karşımıza çıkması, konumuz bakımından ilginçtir. Eşanlamlı *bilge*, *bögü* ve *öge* sözcüklerinin bulunuşu, *asıg*, *tusu*, *utuş* gibi yakın anlamlıların görülmesi, *beñgü*, *törü*, *uyar*, *ant* kavramlarının var olması da dikkati çekmektedir.

Yalnızca, Yenisey yazıtlarında çok sık geçen *erdem* kavramının bulunması bile, o dönem dilinin soyut kavramları konusunda düşündürücüdür. Sadece Yenisey metinlerinde görülen *er erdemi* tamlaması da "fazilet" kavramının yanı sıra, 'insanlık değeri, değer' anlamlarını yansıtıyor olmalıdır.

III. Yazın dili özelliklerinin ve bir dilin yaşının belirlenmesinde en önemli ölçütlerden biri, eşanlamlılık konusu ve "tam eşanlamlı" saydığımız öğelerin varlığıdır. Örneğin *ögir-*, *sebin-* eylemlerinin yanında, yine aynı nitelikteki *ög-* ve *alkan-* eylemlerinin bulunuşu bu bakımdan dikkati çekmektedir. *Tiril-* ve *kubran-* eylemlerinin birarada geçmesi, *ilk* sözcüğünün yanında *başlayu*'nun da yaşamakta olması, *kop*(kopın), *kalısız* ve *tüketi*'nin aynı dönemde görülmesi, Yenisey metinlerinde *asıg*, *tusu* ve *utuş*'un eşanlamlı olarak kullanılması, ilgili bahiste (1.3.) değindiğimiz gibi, bu öğelerin anlamca birbirlerine yaklaşabilmeleri için çok uzun bir

sürenin geçmesini gerektirdiğinden, Türkçenin oluşum sürecinin çok daha eskilere, 1000-2000 yıl daha gerilere götürülebileceğini göstermektedir.

IV. Çokanlamlılık ölçütü de yine, aynı niteliğin varlığını gösteren, aynı gerçeği işaret eden tanıklardandır. 'İpekli kumaş' anlamına gelen *agı*'nın 'değerli şey, armağan, servet, hazine' anlamlarını edinmesi, ilginç örneklerden yalnızca biridir. *İç* sözcüğündeki çokanlamlılık ve bu sözcüğün türevleri aynı bakımdan dikkati çeker.

Aslında, yazıtlarda çokanlamlı olan öğelerin sayısı çok fazladır. *Ülüg, köñül, buñ, alp, bilig, el* gibi ad soyundan sözcüklerle bugün olduğu gibi, yine o dönemde de çokanlamlı niteliği taşıyan *olur-, sakın-, bas-, yazlıka-, sı-, kılın-, yorı-...* gibi eylemler bu dilin eskiliğini ve işlenmişliğini ortaya koyan kanıtlar arasındadır.

V. Bir dil işlendikçe, yeni kavramlara karşılıklar bulundukça, o dilin sözvarlığı genişler. Başka kültürlerle ilişkilerin artması, tıpkı Uygur metinlerinde olduğu gibi, yeni yeni türetmelerle sözvarlığının zenginleşmesine yol açar. Orhun ve Yenisey yazıtlarında konuların sınırlılığı, bir kökün değişik türevlerinin görülmesine olanak vermemektedir. Ancak, 1.5. bahiste değindiğimiz "ileri öğeler", sözcük ailesinde var olanve başka türevlerin ve köklerin de bulunması gerektiğini gösteren örneklerdendir. Yazıtlarda *tapla-* eylemi geçtiği halde, kökü olan *tap* sözcüğünün bulunmayışı, buna karşılık Uygur metinlerinde hem *tap*'ın hem de başka türevlerinin görülmesi, *katıgdı* geçerken *kat-* ve *katıg*'a rastlanmayışı, *kıyın* varken, onun kökü olan *kıy-* eyleminin geçmemesi, *ülüg* varken *ül-* kökünün olmayışı, *ögleş-* kullanıldığı halde *ög*'ün yokluğu hep aynı nedene dayanmaktadır.

VI. Yazıtlarda sözvarlığının kısıtlılığına karşın, içlerinde, günümüzdekilerin benzeri ilginç deyimlerin bulunduğuna, ilgili bahiste (1.6.) değinmiştik. Ayrıca, *kergek bol-, közü kaşı yablak bol-, kızıl kanın töküt- kara terin yüğürt-* gibi deyimler, gerçekten

özgün ve unutulmuş örneklerdendir. Öte yandan, *elim ugrunta*, *yok kış-*, *tün yeme kün yeme*, *yablak sakın-*, *kañsız kal-* gibi, deyimsel nitelikli kalıplaşmış birçok öğeyle karşılaşılmaktadır.

Türkçenin özellikle biçim ve sözdizimi açısından, ayrıca, anlambilim bakımından çok önemli ve özgün bir niteliği olan ikilemelerin kullanılışının kaynakları yazıtlar döneminde kendini göstermektedir. Bugünkü *ev bark* ikilemesinin yanında *küñ kul*, *iş küç*, *ad kü*, *yok çıgañ*, *ölü yitü*, *emget- tolgat-* gibi pek çok ikileme bunlar arasındadır.

Yazıtlarda, atasözü niteliği taşıyan öğeler de bulunmaktadır.

1. Bölümde gözden geçirdiğimiz bütün bu öğeler, o dönem dilinin *konuşulan* ve *yazılan dil*'e özgü nitelikleri taşıdığını , köklerinin çok daha eskilere dayandığını göstermektedir. Özellikle, eşanlamlı ve çokanlamlı sözcüklerin oluşması genellikle, yüzyılların geçmesini gerektiren olaylardır.

VII. Kitabımızın 2. Bölümü, yazıtlarda yer yer görülen etkileyici anlatıma, ulusa seslenmede görülen etkileme öğelerine, anlam olayları sayılan söz sanatlarına ayrılmıştı. Bu yazılı belgelerin dilbilim açısından birer *metin* sayıldığına da bu arada değinmiştik.

Sanatlı anlatım örnekleri arasında, Bilge Kağan yazıtının sonunda, Teñri Kağan'ın, babasının ölümüyle duyduğu büyük acıyı dile getiren satırlar, hissedilenlerin betimlenmesindeki güçlülük bakımından ilgi çekicidir. Kül Tigin yazıtında Bilge Kağan'ın Türk ulusuna seslenişi de etkileyici bir hitabet örneği oluşturmaktadır. Aynı söylemi izleyen satırlarda *epiphora* tipi yinelemeler yine etkileyici anlatımlar ve anlatım tekniğinin belirtilerini taşıyan öğeler içermektedir.

Deneyimli vezir Tonyukuk'un, atasözleri ve deyimlerle güçlendirilen yazıtı ise L. Subaşı Uzun'un, metnin büyük yapısından çıkararak belirlediği (1995:144-145) gibi, kendi etkinliklerini ön plana çıkaran ve Bilge Kağan tarafından, bunların göz ardı edilişine tepkisini gösteren bir metindir. Tonyukuk,

amacına ulaşabilmek için, hece sayısı eş ve belirtme durumundaki sıfat tamlamalarından da yararlanan bir söylem ortaya koymaktadır. Özellikle, "Herhangi bir yerde, hakanlı bir ulusun böylesi bir devlet adamı olursa, o ulusun ne sıkıntısı olabilir?" deyişi ilginçtir. Metin, bu görünümüyle, VIII. yüzyıldan kalma, sanatlı bir söylem örneğidir.

Çoğunluğu birer mezar taşı niteliği taşıyan Yenisey yazıtları içinde de etkileyici, güzel ve içten anlatımlarla karşılaşıyoruz. Örneğin Ezerbek I. yazıtında, ölenin ağzından dile getirilen "Ulusuma, halkıma doymadım, ne acı; büyüğüme küçüğüme doymadım, ne yazık!" sözleri bunlardan biridir. Yinelemeler bahsinde değindiğimiz, Altın-Köl I yazıtının ilk satırı da destansı ve şiir dili anlatımına uyan bir özellik taşımaktadır.

VIII. Karşıt kavramlardan yararlanma, Orhun ve Yenisey metinlerinde çok sık başvurulan bir biçem ve anlatım sanatıdır. "Çıplak" yanında "giysili", "yoksul" yanında "zengin", "kurt"la birlikte "koyun", "görür"le birlikte "görmez", "dirilmek" ve "ölmek" gibi pek çok kavramın kullanılmış olması *antithesis* ve *tezat* sanatlarıyla benzerlik göstermektedir. Burada dikkati çeken yön, yazıtların, ilgili bahiste (2.1.) değindiğimiz gibi, çok sonraları Dede Korkut Kitabı'nda örneklerini gördüğümüz anlatım geleneklerinin kaynağını da ortaya koymuş olmasıdır. Özellikle, bu *karşıtlama*'ların yanında retorikte çeşitli türleriyle yer alan *yinelemeler*'e çok sık başvurulması göz ardı edilemeyecek bir niteliktir. Birçok örneğini verdiğimiz bu yinelemeler içinde, halka seslenişi daha etkileyici duruma getirenler (*epiphora*'lar) bulunduğu gibi, *parallelismus* adı verilen, retorik ve biçem çalışmalarında üzerinde durulan, koşut ve eş yapıdaki öbeklerin art arda sıralanması da vardır. Yer yer, düzyazı içinde uyaklardan da yararlanan bu yinelemelerin benzerleri Dede Korkut Kitabı'nda görülmektedir. Öte yandan, halk karşısında konuşanların, etkili olmak üzere kullandıkarı, istedikleri yanıtı almayı amaçlayan *sorulu yinelemeler*

de Doğudaki belagat bilimindeki *istifham* kavramına yakınlık göstermektedir. Bilge Kagan'ın "Yoksa bu sözümde yalan var mı?" deyişi, bu örneklerden yalnızca biridir.

IX. Bugünkü Türkiye Türkçesinde benzetme ve aktarma türlerinin önemli bir yer tuttuğu görülür. VI.-VIII. yüzyıllardan bize kalan yazıtların kısa sayılabilecek metinleri incelendiğinde bir oranlamaya gidilirse, bu dil ürünlerinde benzetme ve aktarmaların bugünkülerin oranında olduğunu söyleyebiliriz. Üstelik, benzetmelerde hem *teg* ilgecinin, hem de [-CE] biçimbiriminin bir arada kullanılması, bu anlatım yolunun yerleşikliğini göstermektedir. Öte yandan, deyim aktarmalarına dayanan "métaphorique" anlatım, özellikle *somutlaştırma*'ların görülmesi, yazın diline özgü sanatlı yapılardan yararlanılması, dilin yerleşik bir yazın dili olduğunun tanıklarındandır.

X. Köktürk Kağanlığına 744 tarihinde son veren Uygurlardan bize, geniş bir yazın dilinin ürünleri kalmış bulunmaktadır. Budizm, Maniheizm, Gök dini, hatta Hıristiyanlık gibi ayrı ayrı dinleri benimsemiş olan Uygurların yazılı belgeleri arasında, bu dinlerden ilk ikisinin metinleri, Çin, Tibet, Sanskrit, Tohar dillerinden çevirilen, ayrıca çeşitli öyküler, hukuk belgeleri, sağlık bilgisi derlemeleri, fallarla ilgili metinler vardır. Burada özellikle belirtelim ki, özgün yapıtları ve çevirileriyle böylesine geniş bir yazın dili, öyle, kısa bir süre içinde ortaya çıkamaz. Sağlam yapılı, .irçok türetme yolları olmayan bir dil, bu denli kısa bir zaman diliminde yeni bir yazın dilinin meydana gelmesine uygun bir temel oluşturamaz. Her ne kadar, Uygur dönemi çevirilerinde yeni kavramları karşılamak üzere Türkçeden birçok türetmeye başvurulmuşsa da, sözvarlığını incelerken göstermeye çalıştığımız gibi, Uygur döneminin pek çok sözcüğü Orhun ve Yenisey yazıtlarında geçmektedir; dolayısıyla Uygur öncesinde de dil, geniş bir sözvarlığına sahip olmalıdır.

SONUÇ

Yukarıdan beri sıraladığımız niteliklere dayanarak şu yargılara varabiliriz:

Türklerde o dönemde yerleşik bir yazı sistemi ve bu sistemi kullanan, hitabet kurallarını bilen, hatta sanatlı anlatıma yönelen, eğitimli bir zümrenin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Yenisey yazıtlarında görülen sözcükler, Orhun yazıtlarındaki sözvarlığı, Türkçenin hemen o dönemde oluşmuş bir dil olmadığını, çeşitli gelişmeler ve anlam olaylarıyla çok daha eskiye, birkaç bin yıl öncesine uzanan gelişmiş bir dil niteliği taşıdığını göstermektedir. Kısıtlı metinler olmalarına karşın yazıtlar, Türkçenin soyutlama gücünü ortaya koymakta, kimi Avrupalı bilginlerin görüşlerinin tersine, çok eski ve gelişmiş bir dilin ürünlerini sergilemektedir.

Gerek düzyazı içindeki ölçülü, uyaklı anlatım, gerek etkileyici söylemler oluşturan değişik yinelemeler ve karşıt kavramların kulanılışı, gerekse söz sanatlarından yararlanılmış olması, zengin ve soyut kavramlara da sahip bir yazın dili karşısında bulunduğumuzu göstermektedir.

K A Y N A K Ç A

Aksan, Doğan (1969), "Türkçe araştırmalarında yeni yollar", *TDAY-Belleten 1969*, Ankara, 45-55.

—, (1971), *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara.

—, (1971), "Kelimebilimi ve anlambilimi ölçülerinden yararlanarak bir yazı dilinin eskiliğini saptama yolları I: Kavram alanı - kelime ailesi ilişkileri ve Türk yazı dilinin eskiliği üzerine: *TDAY-Belleten 1971* Ankara, 253-262.

—, (1974), "Eşanlamlılık sorunu ve Türk yazı dilinin eskiliğinin saptanmasında eşanlamlılardan yararlanma", *Türkoloji Dergisi* (A. Ü. D. T. C. F.), Ankara, VI/1, 1-14.

—, (1976), "Eski Türk yazı dilinin yaşıyle ilgili yeni araştırmalar", *TDAY-Belleten 1975-76*, Ankara, 133-141.

—, (1977), "Zur Frage der semantischen Kriterien in der uralaltaischen Sprachwissenschaft - Neue Anwendungsmethoden", *Altaica* (Proceedings of the PIAC, held in Helsinki, 7-11 June 1976, Helsinki, Suomalais - Ugrilainen Seure, 17-27.

—, (1977), "Bemerkungen zur Semasiologie und Lexikologie des Alttürkischen", *Materialia Turcica III*, Bochum, 33-37

—, (1983), "Köktürkçenin sözvarlığı üzerine", *TDAY-Belleten 1980-81*, Ankara, 17-21.

—, (1990), "Neuere Funde zur Lexikologie des Köktürkischen", *Altaica Osloensia* (Proceedings from the 32nd Meeting of the PIAC, Oslo, June 12-16, 1989 Oslo, Universitetsforlaget, 9-14.

—, (1991), "Göktürk yazıtlarında söz sanatları - güçlü anlatım yolları", *Türk Dilleri Araştırmaları* (Researches in Turkic Languages), Ankara, 19-29.

—, (1994), "Lengüistik verilere göre Türk yazı dilinin yaşı

konusunda değerlendirmeler", *TDAY-Belleten 1989*, Ankara, 323-329.

—, (1995), *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili. Dilbilim Açısından Bakış*, 2. Basım, Ankara.

—, (1996), *Türkçenin Sözvarlığı*, Ankara.

—, (1998), *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara.

Baykara, Tuncer (1990), "Göktürk yazıtlarının Türk iskân (yerleşme) tarihindeki yeri", *TDAY-Belleten 1990*, 17-29.

Bilgegil, Kaya (1980), *Edebiyat Bilgi ve Teorileri 1: Belâgat*. Ankara.

Caferoğlu, Ahmet (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul.

—, (1970), *Türk Dili Tarihi I*, genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul.

Clauson, S. G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

Conrad, R. (yayımlayan) (1981), *Kleines Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Termini*, Leipzig.

Çagatay, Saadet (1941), "Uygurcada hendiadyoinler", *A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmaları Dergisi*, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları 1940-41; 97-144.

—, (1945), *Altun Yaruk'tan İki Parça*, Ankara.

—, Semih Tezcan (1976), "Köktürk tarihinin çok önemli bir belgesi: Sogutça Bugut yazıtı", *TDAY-Belleten 1975-76*, 245-252.

Dilçin, Cem (1983), *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara.

Diyarbekirli, Nejat (1973), "Kazakistan'da bulunan Esik kurganı", *İ. Ü. Ed. Fak. Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul, 291-304.

Doerfer, G. (1963-1975), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, 4 cilt, Wiesbaden.

—, (1971), *Khalaj Materials*, Bloomington.

—, (1976), "Das Vorosmanische (Die Entwicklung der

oghusischen Sprachen von den Orhon Inschriften bis zur Sultan Veled", *TDAY-Belleten 1975-76*, 81-131.

Drevnetyurkskiy Slovar' (1969), Akademiya Nauk SSSR, Institut Yazıkoznaniye, Leningrad.

Ercilasun, A. B. (1990), "Köl Tigin yazıtı bir nutuk metni midir?", *TDAY-Belleten 1990* , 31-39.

—, (1999), "Tarihten geleceğe Türk dili", *Türk Dili* No. 569, 355-362.

Erçin, Melih (1981), "Esik yazıtı (İ.Ö. V.yy) Türk runik yazısı", Ek bildiri: *Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu*, Ankara, 225-233.

Erdal, M. (1979), "The chronological Classification of Old Turkish Texts", *Central Asiatic Journal* XXXIII/3-4, 151-175.

Ergin, Muharrem (1970), *Orhun Âbideleri*, İstanbul, 1000 Temel Eser: 32.

—, (1958), *Dede Korkut Kitabı I: Giriş-Metin-Faksimile,* Ankara.

Gabain, A. von (1950-55), "Hunnisch-türkische Beziehungen", *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul, 14-29.

—, (1959), "Das Alttürkische", *Philologiae Turcicae Fundamenta* I, Wiesbaden, 21-45.

—, (1974), *Alttürkische Grammatik*, 3. Auflage, Wiesbaden.

Giraud, R. (1960), *L'Empire des turcs célestes. Les règnes d'Elterich, Qapghan et Bilge <680-734>*, Paris.

—, (1961), *L'Inscription de Baïn Tsokto*, Paris.

Gömeç, Saadettin (1997), *Kök Türk Tarihi,* Ankara.

Gülsevin, Gürer (1990), "Göktürk anıtları ile yaşayan üç lehçemizin (Halaç, Çuvaş ve Saha [Yakut]) tarihi ilgi düzeyi", *TDAY-Belleten 1990*, 55-67.

Klyaştornıy, S. (1989), "Ancient Turkic Culture in the Light of the Earliest Turkic Texts", *Information Bulletin* (Int. Ass. for the Study of the Cultures of Central Asia), No. 14, 89-93.

Klyaştornıy, S. G. (1971), "Runiçeskaya nadpis' iz vostoçnoy

Gobi", *Studia Turcica*, Budapest, yayımlayan: L. Ligeti, 249-258.

Kormuşin, I. V. (1997), *Tyurskiye yeniseyskiye epitafii, Teksti i issledovaniya,* Moskva.

Kronasser, H. (1952), *Handbuch der Semasiologie*, Heidelberg.

Krámský, J. (1956), "On the oldest Stratum of Words in the Basic Lexical Fund of Modern Turkish", *Archiv Orientálni 24*, 225-240.

Orkun, Hüseyin Namık (1936-1941), *Eski Türk Yazıtları*, 4 cilt, İstanbul.

Ögel, Bahaeddin (1957), "Doğu Göktürkleri hakkında vesikalar ve notlar", *Türk Tarih Kurumu Belleten* XXI/8, 81-137.

Ölmez, Mehmet (1991), *Altun Yaruk III. kitap (= 5. Bölüm) (Suvarnaprabhâsasûtra)*, Ankara

Özünlü, Ünsal (1997), *Edebiyatta Dil Kullanımları*, Ankara

Radloff, W. (1993-1911), *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, 4 cilt, Petersburg.

Roux, J.-P. (1989), *Türklerin Tarihi. Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İki Bin Yıl,* Çeviren: Galip Üstün, 2. Basım, İstanbul.

Röhrborn, K. (1977-1988), *Uigurisches Wörterbuch*, 4 fasikül, Wiesbaden.

Sertkaya, O. Fikri (1983), "Köl Tigin ve Köl-iç-Çor kitabelerinde geçen "oplayu tegmek" deyimi üzerine", *Journal of Turkish Studies VII*, 369-375.

—, (1990), "Kâğıda yazılı Göktürk metinleri ve alfabeleri", *TDAY-Belleten 1990*, 167-181.

Subaşı-Uzun, Leylâ (1995), *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*, Ankara

Süleymenov, O. (1970), "Cetisudın köne cazbaları", *Kazak Edebiyeti* gazetesi 25. IX.1970 sayısı

Şçerbak, A. M. (1990), "Türk "runik" alfabesinin yayılmasına

dair", *TDAY-Belleten 1990*, 183-187.

Şükürlü, E. C. (1990), "Eski Türkçe alfabedeki ünsüzleri belirten işaretlerin imlâ özellikleri", *TDAY-Belleten 1990*, 189-192.

Tekin, Talât (1981), "Göktürk alfabesi", *Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu*. Yayımlayan: Türk Tarih Kurumu, Ankara, 27-37.

—, (1983), "Kuzey Moğolistan'da yeni bir Uygur anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *Türk Tarih Kurumu- Belleten XLVI*, No. 184, 795-838.

—, (1988[a]), *Orhon Yazıtları*, Ankara.

—, (1988[b]), "Notes on the Tes Inscription", *Acta Orientalia Akademiae Scientiarum Hung.* XLII/1, 111-118.

—, (1993), *Hunların Dili*, Ankara.

—, (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara.

—, (1995[a]), *Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk*, İstanbul.

—, (1995[b]), "Elegest (Körtle Han) yazıtı", *Türk Dilleri Araştırmaları* V, 19-32.

—, (1997), "The First Altınköl Inscription", *Turkic Languages*, No. 2, 210-226.

Tenişev, E. R. (1986), "Eski Türklerde edebi dil var mıydı?", *TDAY-Belleten 1982-83*, 157-161.

—, (1994), "Milli döneme kadarki Türk edebi dilleri", *TDAY-Belleten 1989*, 301-307.

Tezcan, Semih (1975), *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi, X. Bölüm* (basılmamış doçentlik tezi), A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.

—, (1978), "En eski Türk dili ve yazını", *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Yayımlayan: TürkTarih Kurumu, Ankara, 271-323.

—, (1981), "Türklerde yazı kültürünün başlangıcı ve gelişimi", *Harf devriminin 50. Yılı Sempozyumu*, yayımlayan: Türk

Tarih Kurumu, Ankara, 39-43.

Tuna, Osman Nedim (1960), "Köktürk yazıtlarında 'ölüm' kavramı ile ilgili kelimeler ve 'kergek bol-' deyiminin izahı", *VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, Ankara, 131-148.

—, (1986), "Türkçenin sayıca eş heceli ikilemelerinde sıralama kuralları ve tabiî bir ünsüz dizisi", *TDAY-Belleten 1982-1983*, 163-228.

—, (1997), *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, Ankara.

Vasil'yev, D. D. (1983), *Korpus tyurkskiḫ runiçeskiḫ pamyatnikov basseyna Yeniseya,* Leningrad.

Whorf, B. L. (1963), *Sprache, Denken, Wirklichkeit* (*Language, Thought and Reality* başlıklı aslından çeviri), Hamburg.

Dizinler

1. Sözvarlığı Dizini

aç- 65, 86
aç-ık-la-ma-lı 86
açık seçik 98
açıklamalı 86
açılmak saçılmak 98
açsık 54
açsık tosık 99, 100
*ad 41, 136
ad 50, 60
ad kü 99
ad san 50
adak 65
adak kamşat-50
adak kamşatmak 94
adam etmek 96
adaş böşük 77
adgır 65
adım adım 98
adın- 41, 42
adınagu 41, 42
adınçıg 41, 42, 54
adınsıg 41, 42, 136
adınsıgrak 41
adınta 41, 42
adır- 41, 42
adıra 41
adırıl- 41, 124
adırın- 41, 136
adırtla- 41
adırtlan- 41
adırtlıg 41
adırtsız 41
adrıl- 41, 42, 136
adrılma- 41
agı 78, 138
agıçı 78
agılık 78
agış 54
agış barım 99
agrı- 65
ağabey 115
al- 66, 82
alçak 37
alka- 70
alkan- 70, 137
alkatılmış 70
alkın- 59
alkıntı 59
alkış 70
alkış etmek 70
alkışçı 70
Allah saklasın 83
almak 76
alp 54, 60, 82, 138
altı yigirmi 65
ańıg 26, 54, 73
ańıg bilig 55
ant 60, 63, 137
ara 86
ara-ş-tır-ma-cı 86
araştırmacı 86
arıl- 59
arkış tirkiş 99, 100
armakçı 53, 54, 69, 137
artur- 59
asıg 43, 61, 63, 64, 75, 137
aslanım 113, 131
aşağı 37
aşağıda 115
at 50, 65, 75
at kü 50, 139
atamak 50
atan- 50
ateş gibi 94
atı küsi yok bolmak 50, 94
atlıg 66
atmak 116
ay 24, 54
ay- 42
aydınlık 37
ayguçı 42
ayıgma 42
ayrıl- 41
ayt- 42
aytıgma 42
az 55

baba 77, 114
bagır 78
bagır beşük 77
bağır 78
bar 55
barım 55, 61
bark 99
bars 66
bas- 66, 84, 138
baskın yapmak 84
baş 65, 80, 85
baş eğdirmek 115
baş kaldıran 115
başad- 80
başla- 80
başlayu 58, 73, 80, 137

başlıg 80, 130
başlıgıg yüküntürmek 95
bay 55
baz 55
beglig 55
bel bağlamak 95
belli belirsiz 98
beñgü 53, 55, 58, 61, 137, 137
beşik 77
beşiklig uragut 77
bey(lik) 115
bezmek 73
bıkmak 73
biber 77
bil- 43, 60
bilge 39, 55, 61, 137
bilig 43, 55, 82, 138
bilig bilmez 55
biligsiz 43, 55
bilir 115
bilir biligi bilmez teg 95
bilmez 115
birki 55
bişük 77
bitmek tükenmek 69
boba 77
bod 36
bodun 36, 52, 85, 112
bor 65
boşgu- 36
boşgur- 36
boto 66, 66
botu 66, 66
boyunbağı / kravat 67
bögü 61, 137
bök- 124
bökmek 85
bölük pörçük 100
böri 66
böşük 77, 78
bu atımız 66
bugu 66
buka 65
bukun 112
bula- 48,49
bulan- 48,49
bulga- 48,49, 85
bulgak 48,49,50,51, 69, 137
bulgak- 48
bulgan- 48,49
bulganç 48,49,50,51, 69, 137
bulganyuk 48
bulgaş- 48
buñ 42, 55, 61, 82, 138
buñsız 43, 55
buyurmak 84
buz gibi 127
büber 77
büşük 77
büyük 112
büyük küçük 98
ceylan 130
çab 50, 61, 75
çav 60
çaw 50
çekmek 76
çeneli 130
çıgañ 55
çıkmak 76
dağ 115
dağa çıkmak 115
dağdan inmek 115
dar 49
daral- 49
darlık 49
dergi 72
derilmek 72
derlemek 72
deve yavrusu 113
dış 115
di 16
dinlemek 71
dirilmek 115
dişli 130
diz çöktürmek 115
dizli 115
doğru dürüst 98
dola- 91, 91
duy- 71
duymak 71
dünür 77
dünya durdukça 109
düşman 114
e 38
eb 80, 99
eb bark 98

ebir- 85
eçü apa 55, 99
edgü 55, 61
edgü agı 78
edgüti 55
el (il) 55, 61, 85, 138
el kan er- 112
el tutmak 96
elçi 61, 64, 75
eli dar 49
elig 65
elim ugrınta 63, 75, 96
elim ugrunta 139
elim utuşuna 75
em 43, 90, 91
emek 90
emen- 90
emendir- 90
emge- 90, 91
emgen- 90
emgeş- 90
emget- 90, 91
emget- tolgat- 99, 139
emle- 91
enderûn 79
er 85
er erdem 61
er erdemi 64, 137
erdem 55, 55, 61, 63, 64, 137, 137
erinç 55
erk 75
erklig 55, 61, 75
ermiş barmış 58, 100
ertiñü 55, 82
erür barur 58, 100
Esik Kurganı 14
esir 37
esirgemek 84
esiz 61
esizime 112
eş 66
eşid- 71, 72
eterçe 107
etig 61, 63, 75
etmek eylemek 69
ev 24
ev bark 98, 139

fırtına gibi 94
fidan 130

gece 114
geceli gündüzlü 99
gelmek 76
gök 112, 115, 116
gönder- 68
göndermek 68
göndermek / yollamak 67
gönlümden geçen 81
gönlünce 81
gönlüne göre 81
gönül 76, 81
gör- 40
görmez 115
görür 115
göz 86
göz-et-men-lik 86
gözetmenlik 86
guwrag 93
güç 75
gündüz 114
güzel güzel 98

hanım(lık) 115

ı taş 99
ıd- 85
ıduk 53, 56, 58, 61, 137
ırak 56
ışık 37

iç 79, 80, 115, 138
iç buyruk 79
içegü 79
içger- 79
içgerü 80
içgerülüg 80
içik- 79
içker- 79
içre sab 79
idi 56
iğne 76
iğnelemek 76
il 85
ilaç 43
ilgerü 14
ilk 56, 58, 73, 137
İlteber 65
imkân / olanak 67
ince 74
ingen 66
irinç 90
irinçke- 90

iş 56, 75, 75
iş güç 99
iş küç 99, 139
işig küçig birmek 95
işitmek 71
iyi 114

kaç- 72
kadaş 61
kadın kız 99
kadın madın 98
kadır 61, 63
kalın 61
kaliñ 56
kalısız 56, 58, 69, 73, 137
kam- 50
kamag 56
kamıl- 50
kamşa- 50
kamşag 48,49,51, 137
kamşat- 50, 50
kan ter içinde kalmak 111
kañsız kal- 139
kañsız kalmak 96
kantan 109
kara 52, 61, 85
kara bodun 52
kara kamag bodun 52
kara terim yügürti 111
kara terin yügürt- 138
kara terin yügürtmek 95
kardeş 115
kargu 66
karı 56
kat- 88, 138
katı 87
katıg 88, 88, 131, 138
katıgdı 87, 88, 131, 138
katıglan- 44, 131
katın- 88
katur- 88
kazgan- 85
keç- 65
kentü 56
kerek 51
kergek 56
kergek bol- 51, 138
kergek bolmak 94, 132
kergeksiz 56
keyik 65
kıl- 85
kılın- 85, 122, 138
kırk artukı yiti 65
kıy- 88, 138
kıyın 53, 88, 89, 138
kıyınlık 53, 88
kız 115
kız koduz 99, 100, 100
kızıl kanım töküti 111
kızıl kanın tökü- 138
kızıl kanın tökütmek 95
kiçig 56, 82
kiçig teg- 123
kiçigime 112
kikşür- 60
kişi 56
kişi kılmak 96
koçum 113, 131
kol 66
koń 13
kontur- 85
kop 56, 58, 73, 93, 137
kopın 56, 73
korkmak 73
korumak 84
koyun 114
kök teñri 112
köle 37
kön- 68
köñ- 36
köndgär- 68
köndgerdi 68
köndgür- 68
köndür- 68
köni 67
könilig 67
*könt 68
köñle-36
köntül- 67
köñül 36, 56, 58, 81, 136, 138
köñülünçe tapınça 87
kör- 40, 41, 60, 65
körk 41

körkle 41
körkle- 41
körtle 62
körüm 40
körüm kör- 40
körümçi 40
körünç 40
körünçle- 40
körür közi körmez teg 95
körüş- 40
kötü 114
köz kaş 99
közi kaşı yablak bol- 138
közi yaşı yablak bolmak 94
kubra- 93
kubran- 72, 93, 137
kul köle 99
kulkak 65
kurt 114
kut 56, 137
kuvrag 93
kuvran- 93
kuvrap 93
kuwra- 72
kuy 66
kuzum 113
kü 50, 60, 75, 137
kü sorug 50
küç 56, 62, 75, 75, 75
küçük 112
külüg 56
kün ay er- 112
kün kul 99
kün yeme tün yeme 95
küñ kul 139
küñed- kulad- 99, 100, 100
kür 56
küregü 56, 58, 137
kürlüg 53, 56, 69, 137

mavi 112
muñ 49
-n 88
neñ 56
nençe 56
nikâh kıymak 95

ogr < ogur 62, 63
oguş 62
oğul 115, 115
ok 24, 66
okul mokul 98
olur- 83, 122, 138
oplayu tegmek 95
ordu 114
os 38
*osa- 73
ot 43, 44
ot sub kılmak 94
ota- 44
otaçı 43, 63
otça borça kelmek 94
otura kalka 98
oturmak 114
oz- yan- 99
oza yana 100
oza yańa 100

ö- 38, 39, 59, 92
ödiñe küni tegmek 94
ödüş 56
ög 36, 37, 38, 40, 92, 136, 138
ög- 70, 137
ögdi 70
ögdir- 70
öge 37, 39, 62, 137
ögir- 59, 69, 137
ögir- sebin- 99
ögirip sebinip 59
ögirip sebinmek 69
ögirmek kıl- 69
öglen- 38, 92
öglentür- 38, 92
ögleş 92
ögleş- 37, 38, 38, 40, 138
ögli 37, 38, 92
ögren- 36
ögret- 36
ögretig 36
ögretin- 36
ögsire- 37, 38, 92
ögsiz 37, 38, 92
ögsüz 56
ögürt- 70
ögüt 38, 39
ögütle- 39
öğüt 39
ökün- 59
ökünç 59, 62, 137
ökünmek 56

öküz 66
öl- 124
ölgeli 56, 58
ölmek 51, 115
ölti 59
ölü yitü 95, 99, 139
öt 37, 38, 39, 40
*öt- 54
öt- 92
öte- 92
öterçe 107
ötinçe eriginçe 39
ötle- 37, 39, 40, 59
ötlemiş 39
ötlep eriglep 39
ötrü 57
ötüg 54, 54, 92
ötün- 92
ötünç 92
öv- 70
övüt 39
öz 57, 62

peygamber 81
pişman olmak 59

quvran- 72
quwrag 72
quwraq 93

+ra- 93

sa:- 83
sab 57, 80
sak 83
sa:k 83
sa:k- 83
sak- 83
sakı- 83
sakın- 59, 83, 84, 138
sakınç 83
sakınçlıg 83
sakış 83
sakış- 83
sakışsız 83
sakla- 83
sakurgu 83
san- 83
sansız 57
sarmaş dolaş 100
savçı 81
savınça ötinçe 39
say- 83
sayfa sayfa 98
sayu 57
sebin- 59, 69, 137
sevinç 69
sevinç ötün- 70
sevinçlig 69
sevintür- 69
sı- 84, 138
sık- 88
sıkı 88
sokak sokak 98
somutlaştırma 130
sor- 30, 51
sorug 50, 60
soruşturmacı 30
söz kıymak 89
sözü kır- 130
sub 1 3, 128
suk 57, 82
surug 50
sü 66
sü taşık- 66
sü taşıkmak 95
sübaşı 80
süçig sab 130
süle- 66, 123
süñüg 66
süñüş- 66
synonymous 67

şehir 115

tabışgan 65
takı 57
tan 65
tap 87, 138
tapla- 59, 60, 69, 85, 87, 137, 138
taplag 85
taplamamak 59
taplançsız 87
taplangusuz 87
tar 49
Tarkan 65
tarkan- 49
tarkanç 48,49,50,51, 137
tarkınç 49
Taryat yazıtı 115
taş 76
taş gibi 127
taş kesilmek 95
taşlamak 77
tatlı söz 130
teblig 53, 69, 137
teblig kürlüg 99
teg 127, 141

teg- 43
tegim 43, 62
tegzin- 44
teñri elim 85
teñri yer 99
teñri yer bulgakın üçün 95
tez- 72
tezgek 72
tezgi 72
tezgin- 44
tezig 62
tezik 72
tezkin 72
tıñ- 71
tıñla- 71
ti- 16
tile- 65
tilki gibi 127
tiñçi 71
tiñla- 71, 72
tir- 72
tirig 62
tiril- 72, 137
tizlig 130
tizligig sökür- 95
tokurkak 57
tolga- 91
tolgag 91
tolgak 91
tolgan- 91
tolgar- 91
tolgaş- 91
tolgat- 91
tolkaglıg 91
toñuz 66
toru ölü 99
tosık 54, 57
törü 53, 62, 137
tul 62
tusu 43, 62, 63, 64, 75
tut- 85
tutmak 116
tuyun- 72
tügün 88
tügünlüg at 111, 120
tüke- 38, 89, 89
tükel 89
tükellig 89
tüket- 89
tüketi 37, 57, 62, 69, 74, 89, 137
tüketinçsiz 89
tükün- 89
tün katmak 95
tün udı- küntüz olurma- 111
tün yeme kün yeme 139
tünli künli 94, 99, 100
tüñür böşük 77
türk bodun 122
türk kagan 122
tütün 88
tüz 57, 82

ū (û) 14
u 16, 38, 16
ubut 57
uç- 51
uça bar- 51
uça barmak 132
uçdı 107
uçsuz 57
uçuz 97
udı- 16, 65
udi 16
udlık 65
ugur 62, 63, 75
uguş 36, 62
uguş bodun 99
ukuş 16
ulayu 57
Umay 113
umay teg ögüm 113
umuş 16
una- 53, 60, 69, 137
unç 53, 57, 58
us 38
usanmak 73
usın buntut- 95
utuş 62, 64, 75, 137
uyar 62, 63, 64, 137
uyumak 114
uyur 64
uz 62, 63, 64
uzak 114

ügüz 128
üküş 62
ül- 46, 81, 89, 138
üle- 46, 90
üleş- 46, 81, 89
üleştir- 89
ülgü 46, 90

ülgülençsiz 90
ülgüsüz 90
ülüg 46, 57, 89, 90, 137, 138
ülüglüg 90
ülügsüz 90
ülüş 46, 90
ürüñ 74
ürüñ kuş 74
üst 37
üz 57

ver- 37
vergi 37
vergili 37
vergisiz 37
veri 37
verim 37
verimli 37
veriştirmek 37
vermek 76

Yabgu 65
yabız 57, 58, 62, 73
yabız yablak 99
yablak 57, 58, 73
yablak agı 78
yablak kigür- 95
yablak sakın- 139
yadagın yalañın 95, 108
yagı 57, 62
yagıg / atıg 111
yagız yer 112
yağız 112
yakın 114
yalabaç 63, 64, 75
yalın 88
yalıñus 57, 63, 64
yalnız 64
yalñus 63, 64
yañ- 91
yana 57
yanıl- yazıl- 59
yañıl- 69, 91
yanılmak 59
yañılmak 91
yañlık 91
yardımcı olmak 84, 85
yarık 66
yarıklıg yagı 111, 120
yarlıgka- 91
yarlıka- 84, 91, 138
yat 63
yavaş yavaş 98
yay 24
yayan yapıldak 108
yaz 65
yaz- 40, 46, 53, 136
yazık 40, 53
yazık günah değil mi? 40
Yazıklar olsun! 40
yazın- 40, 46, 53, 59, 69, 136
yazınç 40, 46
yazınçsız 46
yazuk 40, 46, 53
yazukla- 40, 46, 54
yazuklıg 54
yazuklug 46
yazuksuz 46
yeg 57, 63
yeltür- 85, 111
yeme 57, 82
yenmiş içilmiş 98
yer 85, 112, 115, 116
yer sub 99
yılsıg 57
yıta 63
yinçge 74
yok bol- 51
yok boltı 59
yok çıgañ 99, 139
yok kış- 95, 139
yok olmak 132
yol 68
yolı 57
yolla- 68
yolug 57
yoluk ermek 95
yoñaşur- 60
yont 66
yorgun argın 100
yorı- 85, 138
yön 30
yönetmelik 30
yufka 74
yukarı 37
yukarıda 115
yumuş 63, 64
yurt 82
yut 57
yuyka 74
yügürt- 111
yürek 66
yüzü yerde 131

2. Dilbilim Kavramları Dizini

ad aktarması 132
aktarmalar 129
aktarmalı 78
Altay dilleri 13
Altayistik 13
Ana Türkçe 13
ana dil 14
antithesis 140
atasözleri 96

belagat 124
benzetme 106, 127
benzetmeler 127

çokanlamlı 76
çokanlamlılık 30, 76

deyim aktarması 129
deyimler 94

edebi dil 103
epiphora 110, 118, 139, 140
eşanlamlı 67
eşanlamlılık 30, 67

hendiadyoin 97

iğretileme 129
ikilemeler 69, 97
ileri öğeler 31, 37, 86
İlk Türkçe 13
ilmü'l-belaga 117
istifham 117, 124, 141

karşıtlama 106, 114, 140
kavram alanı 36
kavram zenginliği 45
kavuştak 118
kaynaşma 39
konuşulan dil 103, 139

metaphora 129
metin 139
metin dilbilimi 30, 105
metonümia 132

ortak dil 103

Ön Türkçe 13

parallelismus 120, 140

retorik 117

ses yinelemesi 100, 111
somut kavramlar 65
somutlaştırma 127, 141
sorulu yineleme 124
sorulu yinelemeler 140
soyut kavramlar 30
soyutlama 45
söz sanatları 31, 35
sözcük ailesi 36

tekrir 117
temel sözvarlığı 76
teşbih 127
tezat 114, 140

Ural Altay dilleri 13

yazı dili 103
yazılan dil 103, 139
yazın dili 16, 103
yinelemeler 106, 117, 140